

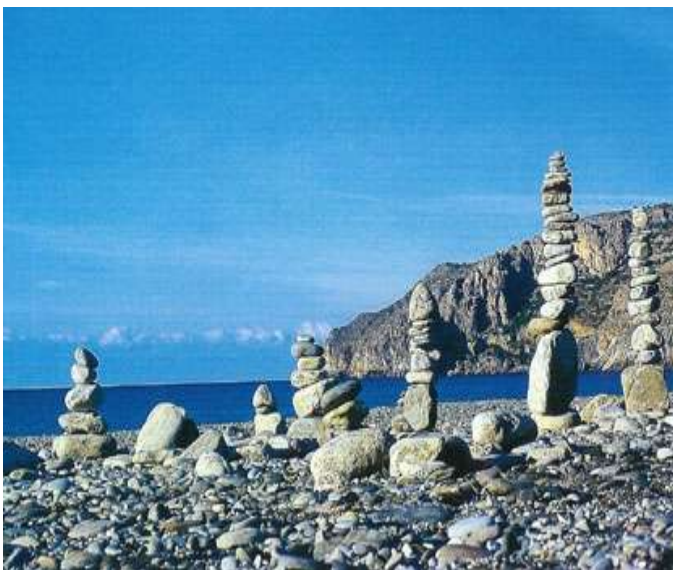

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ

ΤΟΜΕΑΣ ΔΟΜΟΣΤΑΤΙΚΗΣ

**ΘΕΜΑ: ΜΕΛΕΤΗ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΑΚΗΣ ΜΟΝΑΔΑΣ ΣΤΗ ΝΟΤΙΟΔΥΤΙΚΗ ΚΡΗΤΗ ΜΟΡΦΗΣ
ΕΝΕΤΙΚΟΥ ΚΑΣΤΡΟΟΙΚΙΣΜΟΥ**

ΚΛΕΙΝΑΚΗ ΕΜΜΑΝΟΥΕΛΑ του ΙΩΑΝΝΗ

Α/Μ: 01106643

10^ο ΕΞΑΜΗΝΟ

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ : ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΖΟΥΒΑΔΑΚΗΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΡΟΣ Α. Αρχιτεκτονική Κρήτης (Περιοχή Χανίων)

Έρευνα σε Μορφές, Δομές, Στοιχεία

Κεφάλαιο 1: Ιστορική και Αρχιτεκτονική εξέλιξη του νομού Χανίων - Έννοιες άρρηκτα συνδεδεμένες

Κεφάλαιο 2: Κύρια Ιστορικά Στοιχεία της Επαρχίας Σελίνου

Κεφάλαιο 3: Η Πολεοδομία

Κεφάλαιο 4: Η αρχιτεκτονική των πόλεων και της υπαίθρου της Κρήτης

A. Η Κρητική Αναγέννηση

- α) Αστική κατοικία
- β) Πύργοι – κατοικίες
- γ) Βίλες
- δ) Αγροτικά βενετσιάνικα σπίτια
- ε) Πύλες
- στ) Ελαιοτριβεία

B. Αγροτικό Σπίτι

- α) Θολιαστό σπίτι
- β) Σπίτι με δώμα
- γ) Η Κατασκευή
- δ) Το χρώμα

Γ. Το σπίτι με στέγη

Δ. Οθωμανικές επιρροές

α) Το σπίτι με στέγη και σαχνισί

Τυπολογία

Ε. Οι Ανεμόμυλοι

α) Η λειτουργία και οι μορφές

β) Οι ιδιομορφίες των κρητικών ανεμόμυλων

Ο στρογγυλός ανεμόμυλος

1.1 Το λιθόδητο κτίσμα του πύργου

1.2 Η στέγη (κουκούλα)

1.3 Ο ανεμοτροχός (φτερωτή)

Ο Πεταλόσχημος ανεμόμυλος

Παράρτημα Α: ΠΡΟΣΘΕΤΟ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

1) Παλαιά Πόλη Χανίων

2) Παλαιά Πόλη Ρεθύμνου

Παράρτημα Β: ΕΠΕΞΗΓΗΣΗ ΚΥΡΙΟΤΕΡΩΝ ΟΡΩΝ

ΜΕΡΟΣ Β. Κτιριολογικό Πρόγραμμα ξενοδοχειακής μονάδας

1. ΟΙΚΟΠΕΔΟ

2. ΟΡΟΙ ΔΟΜΗΣΗΣ

3. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ / ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

ΜΕΡΟΣ Γ. Αρχιτεκτονικά Σχέδια

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ

ΤΟΜΕΑΣ ΔΟΜΟΣΤΑΤΙΚΗΣ

ΜΕΛΕΤΗ ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΑΚΗΣ ΜΟΝΑΔΑΣ ΣΤΗ
ΝΟΤΙΟΔΥΤΙΚΗ ΚΡΗΤΗ ΜΟΡΦΗΣ ΕΝΕΤΙΚΟΥ
ΟΙΚΙΣΜΟΥ

ΚΛΕΙΝΑΚΗ ΕΜΜΑΝΟΥΕΛΑ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ

A/M : 01106643

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΖΟΥΒΑΔΑΚΗΣ

11

ΜΕΡΟΣ Α

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΡΗΤΗΣ (ΠΕΡΙΟΧΗ ΧΑΝΙΩΝ)

ΕΡΕΥΝΑ ΣΕ ΜΟΡΦΕΣ, ΔΟΜΕΣ, ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Κεφάλαιο 1: Ιστορική και Αρχιτεκτονική εξέλιξη του νομού Χανίων - Έννοιες άρρηκτα συνδεδεμένες

Η Κρήτη, το μεγαλύτερο ελληνικό νησί μετά την Κύπρο και το πέμπτο σε μέγεθος στη Μεσόγειο, βρίσκεται στο κέντρο της Ανατολικής Μεσογείου σε ίση απόσταση από τις ακτές της Ιταλίας και της Μέσης Ανατολής, της Αφρικής και των Δαρδανελλίων. Είναι το σημείο που συναντιούνται τρεις πολιτισμοί, της Ευρώπης, της Ασίας και της Αφρικής. Η θέση αυτή, θέση στρατηγική, που εδραιώνει την κυριαρχία στην Ανατολική Μεσόγειο κι ελέγχει τους εμπορικούς δρόμους μεταξύ ανατολής και δύσης ήταν η κύρια αιτία για τις σκληρές και συνεχείς επιθέσεις που γνώρισε το νησί, σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας του μέχρι σήμερα, από κατακτητές Ρωμαίους, Άραβες, Σαρακηνούς, Βενετούς και Τούρκους.

Η επίδραση των διαφόρων πολιτισμών σε ειρηνικές εποχές ή σε περιόδους κυριαρχίας των πολλών κατακτητών, οι σκληροί αμυντικοί αγώνες των κατοίκων αλλά κυρίως οι συνεχείς και δραματικές επαναστάσεις για απελευθέρωση, που συγκλόνιζαν το νησί στα μεγάλα διαστήματα της υποτέλειας, είναι οι κύριοι παράγοντες που επηρέασαν την κοινωνική και οικονομική δομή της Κρήτης, καθόρισαν την οικιστική της ανάπτυξη και διαμόρφωσαν την πολιτιστική της φυσιογνωμία.

Η οικιστική ιστορία της Κρήτης αρχίζει από τη νεολιθική εποχή (6000-200π.Χ.). Αξίζει να σημειωθεί ότι από τότε μέχρι σήμερα διατηρείται ένας χαρακτηριστικός τύπος σπιτιού με ορθογώνια κάτοψη, με στέγη επίπεδη με ξύλινους στύλους, δοκάρια και κλαδιά, σκεπασμένη με ένα είδος πηλού. Τα πατώματα ήταν από πατημένο χώμα. Υπήρχαν ακόμα πέτρινα πεζούλια, κόγχες και τοίχοι με επιχρίσματα.

Ακολουθεί η περίοδος του Μινωικού Πολιτισμού (2800-1000π.Χ.) που πήρα το όνομά της από το βασιλιά Μίνωα. Αρχίζει με την εποχή του χαλκού και τελειώνει οριστικά μετά τον Τρωικό πόλεμο. Τα σπίτια της περιόδου αυτής είναι ορθογώνια με δώμα, με βάση πέτρινη και τοίχους

από ηλιοψημένες πλίνθρες, ενισχυμένους με οριζόντια και κάθετα ξύλινα στοιχεία. Στο εσωτερικό τους το κόκκινο κονίαμα είναι ο πρόδρομος των περίφημων ανακτορικών τοιχογραφιών. Στη Μεσομινωική Εποχή χτίζονται τα τέσσερα μεγάλα ανάκτορα στις ευφορότερες περιοχές η Κνωσός, η Φαιστός, τα Μάλλια κι η Ζάκρος, με κύριο χαρακτηριστικό της σύνθεσής τους τη μεγάλη ορθογώνια αυλή. Είναι διακοσμημένα με πλούσιες και θαυμάσιες τοιχογραφίες. Οι κυριότερες μινωικές πόλεις συγκεντρώνονται γύρω από τα ανακτορικά κέντρα και είναι ατείχιστες, σημάδι ειρήνης αλλά και της δύναμης που είχε η θαλασσοκράτειρα Μινωική Κρήτη. Έξω από τις πόλεις υπάρχουν επαύλεις, μικρά και μεγάλα χωριά και μεμονωμένες αγροικίες.

Μετά την κατάληψη του νησιού από τους Αχαιούς το 1400π.Χ. εμφανίζεται ο τύπος του «μεγάρου». Η κάθοδος των Δωριέων το 1100 φέρνει σημαντικές αλλαγές στη ζωή των κατοίκων που εγκαταλείπουν τα παραλιακά κέντρα και καταφεύγουν σε ψηλές δυσπρόσιτες περιοχές, όπου χτίζουν νέους οικισμούς προσπαθώντας να διατηρήσουν την ανεξαρτησία τους. Τα σπίτια είναι μονώροφα, χτισμένα με σκληρό ασβεστόλιθο. Τα κατώφλια και οι παραστάδες γίνονται με επιμέλεια, από λαξευμένους ογκόλιθους. Για καπνοδόχους χρησιμοποιούνται σπασμένα πιθάρια. ο τύπος αυτός του σπιτιού έχει επιβιώσει και στη σημερινή λαϊκή αρχιτεκτονική.

*Εικόνα 1: Οι
Εικόνα 1: Οι
οίκοι από
καπνοδόχοι από θάρια,
σπασμένα πιθάρια,
το δώμα, οι ογκόλιθοι
λαξευμένοι ογκόλιθοι
στα ανοίγματα, ώσει από
έχουν επιβιώσει από
την εποχή των
Αχαιών*

Η νέα ανάπτυξη του εμπορίου επιτρέπει στους κατοίκους να γνωρίσουν τη φοινικική, τη συριακή και την αιγυπτιακή τέχνη, αφομοιώνοντας αρκετά στοιχεία τους. Το νησί δεν αποτελεί πια μια πολιτιστική ενότητα αλλά έχει καταταμηθεί σε μεγάλο αριθμό Πόλεων – Κρατών που είναι οχυρωμένες, αυτοτελείς κι εχθρικές μεταξύ τους. Σημαντικά πολεοδομικά δείγματα της εποχής είναι η Λατώ κι η Άπτερα.

Η Ρωμαϊκή κυριαρχία επιβάλλεται από το 69π.Χ. ως το 330μ.Χ.. Η Κρήτη ενώνεται σε μια επαρχία με την Κυρήνη της Αφρικής με κέντρο τη Γόρτυνα.

Η Κρήτη στην πρώτη βυζαντινή περίοδο (330-824μ.Χ.) είναι αυτοτελής επαρχία του Βυζαντίου με κέντρο πάλι τη Γόρτυνα. Το νησί βρίσκεται σε οικονομική ακμή. Την εποχή αυτή χτίζονται οι περίπου 40 γνωστές τρίκλιτες βασιλικές. (φωτογραφία τρίκλιτης βασιλικής) Το 824 όμως οι Σαρακηνοί καταλαμβάνουν το νησί. Οι κάτοικοι φεύγουν πάλι στα βουνά κι οι Άραβες χτίζουν νέα πρωτεύουσα, το Χάνδακα – το σημερινό Ηράκλειο – που πήρε το όνομά του από την τάφρο (Chandak όπως λέγεται αραβικά) που έσκαψαν γύρω του. Η Αραβοκρατία θα διαρκέσει πάνω από έναν αιώνα, μέχρι το 961μ.Χ. , όταν ο Νικηφόρος Φωκάς ελευθερώνει το νησί.

Προκειμένου να τονώσει τον χριστιανικό πληθυσμό ο οποίος μετά από 135 χρόνια Αραβοκρατίας είναι πλέον ελάχιστος, ο Νικηφόρος Φωκάς εγκαθιστά στο νησί Χριστιανούς αποίκους, κυρίως Έλληνες αλλά και Αρμένιους, Σλάβους κ.α., στους οποίους μοιράζει γη. Στην περίοδο αυτή παρατηρείται έντονη πολιτιστική κίνηση, με πολιτικό και θρησκευτικό κέντρο το σημερινό Ηράκλειο.

Ωστόσο, από βυζαντινές ακόμη πηγές, υπάρχουν αναφορές και σε μια δεύτερη μεγάλη πόλη στην αρχαία Κυδωνία ήδη από τον 3^ο αιώνα, ενώ αναφέρεται στο Συνέκδημο του Ιεροκλή τον 6^ο αιώνα, ως μια από τις σπουδαιότερες πόλεις της Κρήτης. Κατά τη μυθολογία ιδρυτής της Κυδωνίας ήταν ο Κύδων, γιος του Μίνωα και της νύμφης Ακακκαλίδος. Πάνω στη θέση της αρχαίας Κυδωνίας, έχουν χτιστεί τα Χανιά. Η σημερινή αυτή ονομασία της πόλης, από κάποιους αποδίδεται στους Σαρακηνούς άραβες, οι οποίοι κατέλαβαν την Κρήτη το 823. Στον

ευρύτερο χώρο της Κυδωνίας υπήρχε η «Αλχανία κώμη» από το όνομα του θεού Ήφαιστου (Vulcanus). Το εύκολο στην προφορά αυτό όνομα διατήρησαν οι Άραβες, συγγέοντάς το με το δικό τους Al Hanim (= το Χάνι).

Εικόνα 2: Σύγχρονη άποψη του Παλιού Λιμανιού των Χανίων

Σήμερα είναι γνωστό ότι η πόλη των Χανίων κατοικείται από τα προϊστορικά χρόνια. Φυσικά η δημιουργία των Χανίων, της Κυδωνίας, δεν ήταν μια τυχαία επιλογή. Η ίδια η φύση υπέδειξε στους πρώτους οικιστές το κατάλληλο μέρος. Ο παραθαλάσσιος οχυρός λόφος δίπλα στο ασχημάτιστο ακόμη τότε λιμάνι, η πανέμορφη και εύφορη ενδοχώρα καθώς και η εγγύτητα στους θαλάσσιους δρόμους που ένωναν το Αιγαίο με την Αφρική και τη Μέση Ανατολή ήταν οι κύριοι λόγοι οι οποίοι διατήρησαν και αύξησαν τη σημασία αυτού του αστικού πυρήνα στους αιώνες που ακολούθησα. Ο πρώτος οικιστικός πυρήνας που εντοπίζεται στο λόφο του Καστελίου, σε εξαιρετικής οικονομικής και στρατηγικής σημασίας θέση, ανάγεται στην προανακτορική περίοδο (3500-2000π.Χ.). Οι ανασκαφές αποδεικνύουν συνεχή κατοίκηση της περιοχής συνηγορώντας στην υπόθεση ότι η αρχαία Κυδωνία ήταν

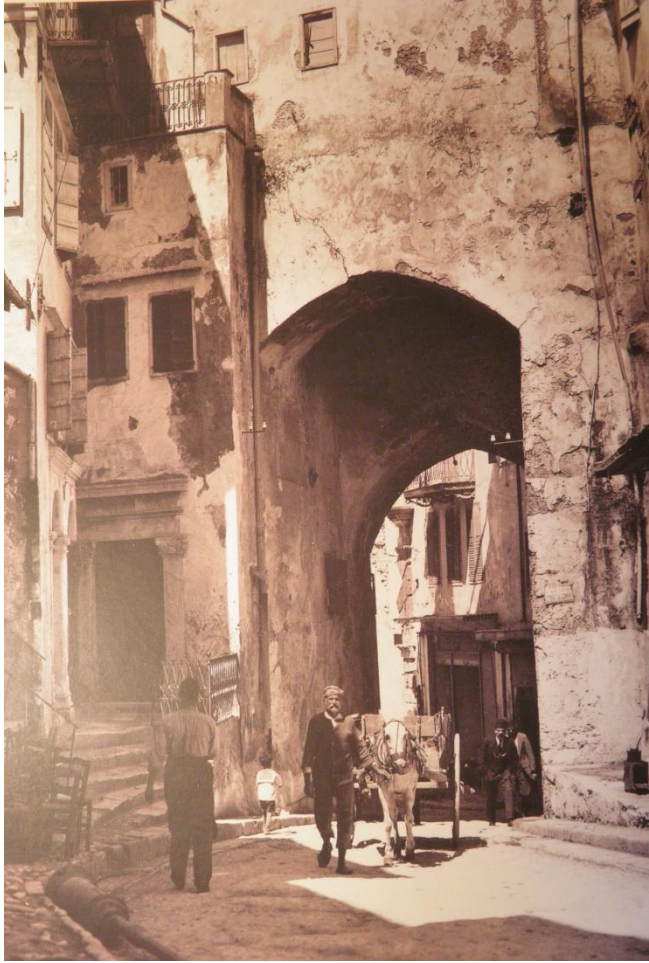
χτισμένη εκεί που βρίσκονται τα σημερινά Χανιά. Στα ιστορικά χρόνια ο λόφος του Καστελίου εξακολουθεί να αποτελεί οικιστικό επίκεντρο της περιοχής, οχυρώνεται και λειτουργεί ως Ακρόπολη. Η σημασία και η ισχύς της πόλης στα κλασσικά και ελληνιστικά χρόνια είναι αποδεδειγμένη. Το τέλος της αρχαίας Κυδωνίας φαίνεται να ήρθε το 365μ.Χ. ύστερα από ένα φοβερό σεισμό που κατέστρεψε πολλές πόλεις της Κρήτης.

Μετά την ανακατάληψη τη Μεγαλονήσου από το Νικηφόρο Φωκά, φαίνεται ότι το Καστέλι διατήρησε τη στρατιωτική σημασία του, αφού οι Βυζαντινοί επισκεύασαν τα παλιά τείχη, χρησιμοποιώντας υλικά από την αρχαία Κυδωνία.

Με την αρχή του 13^{ου} αιώνα, η Κρήτη γνωρίζει τις συνέπειες των Σταυροφοριών. Ο έκπτωτος αυτοκράτορας του Βυζαντίου Αλέξιος ο Δ', για να εξαγοράσει την εύνοια των Φράγκων που έλαβαν μέρος στην 4^η Σταυροφορία, χαρίζει την Κρήτη στο Βονιφάτιο Μομφερατικό, (μαρκήσιο του Μομφερά) και αυτός τη πουλάει στους Βενετούς για 1000 αργυρά μάρκα το 1204. Οι Γενοβέζοι το 1206 καταλαμβάνουν πρώτοι το νησί και χτίζουν 14 μικρά φρούρια. Για τους Βενετούς όμως η Κρήτη, εξαιτίας της θέσης της, είχε ανεκτίμητη στρατιωτική και εμπορική σημασία και κατορθώνουν το 1210 να γίνουν οριστικοί κυρίαρχοι.

*Εικόνα 3:
Άποψη του
Λιμανιού,
1910*

*Εικόνα 4: Η
Δυτική Πύλη του
Καστελιού*

Την περιοχή των Χανίων την κατέλαβαν μόλις το 1252 οπότε και την μοίρασαν σε αποίκους που ήταν υποχρεωμένοι να την ανοικοδομήσουν και να την οχυρώσουν σύμφωνα με σχέδιο που τους επέβαλλε η βενετική διοίκηση. Κτίστηκε λοιπόν με βάση οργανωμένο σχέδιο αυτός ο αστικός πυρήνας μέσα στα ανακαινισμένα τείχη του «Καστέλο», με τη βενετσιάνικη μητρόπολη της Santa Maria dei Mirakoli, τη Παναγία των Θαυμάτων στη βορειοανατολική γωνία και τις κατοικίες των ευγενών. Οι κατοικίες αυτές, διώροφα στην πλειονότητά τους μέγαρα, στολισμένα με οικόσημα και λέοντες του Αγ. Μάρκου, ήταν κτισμένα στα οικοδομικά τετράγωνα που όριζαν ο κεντρικός οδικός άξονας «Corso» και οι κάθετοι παράλληλα σ' αυτόν δρόμοι κατά το Ιπποδάμειο περίπου σύστημα.

Το 15^ο αιώνα εμφανίζεται το φαινόμενο της σταδιακής παρακμής της αριστοκρατίας των γαιοκτημόνων κι η άνοδος της τάξης των αστών. Ο

πληθυσμός αυξάνεται, οι πόλεις επεκτείνονται και καλλωπίζονται με τα μέγαρα των φεουδαρχών, τις «Λότζες», και με πολλά δημόσια έργα, φρούρια, λιμάνια, υδραγωγεία, μνημεία.

Εικόνα 5: Ερείπια του αρχοντικού των Τζαγκαρόλων πάνω στα βυζαντινά τείχη του Καστελιού

Στα χρόνια που ακολούθησαν, έξω από τα βυζαντινά τείχη του Καστελιού οικοδομήθηκαν μοναστηριακά συγκροτήματα και μεγάλοι ναοί που ανήκαν σε Δυτικά μοναστικά τάγματα. Παράλληλα άρχισαν να διαμορφώνονται συνοικισμοί, οι λεγόμενοι «βούργοι» που αποτελούν σήμερα τον κορμό της παλιάς πόλης. Οι συνοικισμοί αυτοί δημιουργήθηκαν κυρίως από Έλληνες τεχνίτες και μικροεμπόρους, που εκτός από τις κατοικίες τους έκτισαν κι ένα μεγάλο αριθμό από μικρές ελληνορθόδοξες εκκλησίες. Πλάι στους μικροτεχνίτες εγκαταστάθηκαν και μέλη της ανερχόμενης αστικής τάξης της πόλης και λίγοι ευγενείς, που όρθωσαν τα μέγαρα τους δίπλα σε απλούστερες κατοικίες. Παράλληλα κτίστηκε και μικρός αριθμός ναών του Δυτικού δόγματος κυρίως ως οικογενειακά παρεκκλήσια.

Το 1630, χτίζεται ο ναός του Αγίου Ρόκκου στη Σπλάτζια, έπειτα από μια επιδημία πανώλης, για να τιμηθεί ο Άγιος προστάτης από την ασθένεια.

Εικόνα 6: Άγιος Ρόκκος

Ο κομψότατος αυτός ναός, αποτελεί εξαιρετικό δείγμα βενετσιάνικου μανιερισμού. Η λαξευτή τοιχοποιία των όψεων, το τριγωνικό αέτωμα, οι πεσσοί και οι επιγραφές που στολίζουν το μνημείο, δείχνουν την ποιότητα της Αρχιτεκτονικής των αστικών κέντρων της Κρήτης στο 16^ο και 17^ο αιώνα, όχι μόνο στα εκκλησιαστικά μα και στα κοσμικά κτίρια.

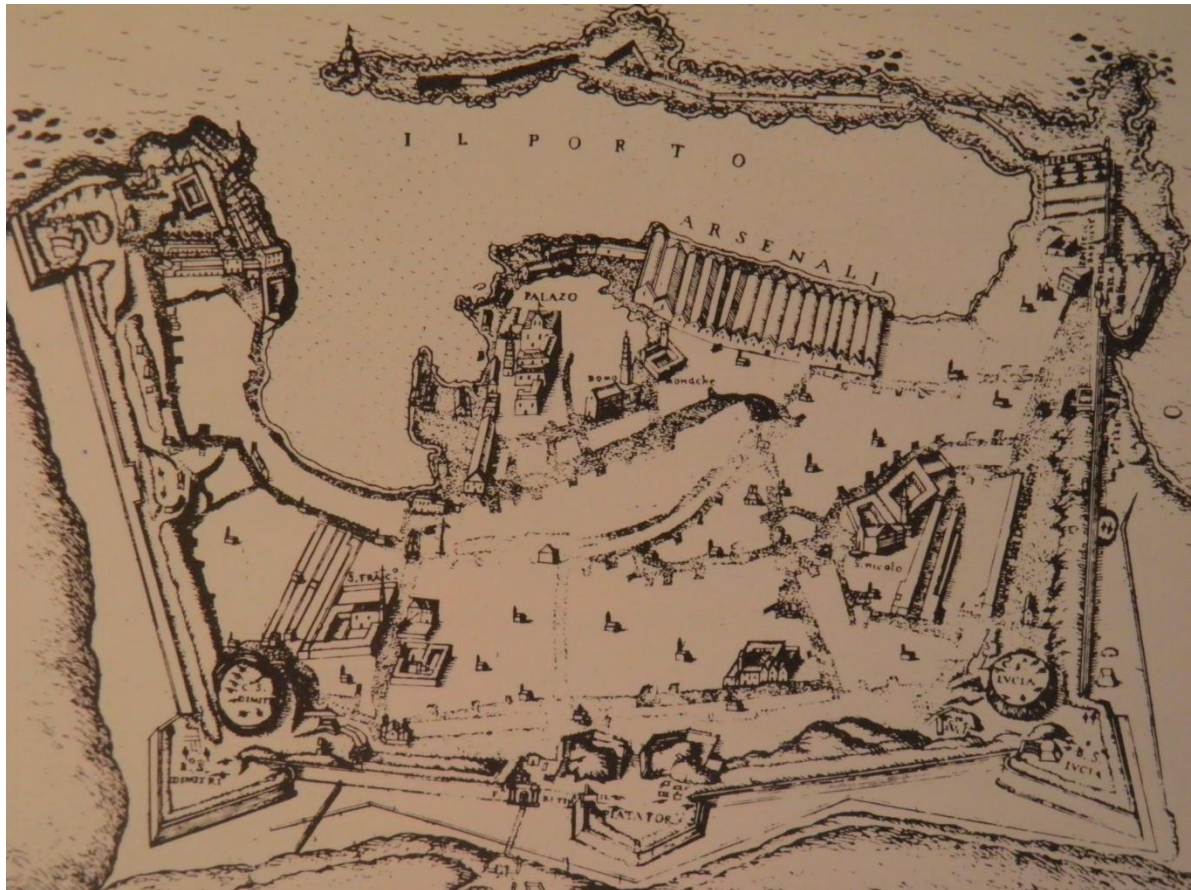
Χαρακτηριστικό των αστικών μεγάρων αυτής της περιόδου στα Χανιά, είναι οι γωνιακοί πεσσοί από λαξευτή τοιχοποιία, τα πλούσια διακοσμημένα θυρώματα-πολλές φορές στολισμένα με λατινικές επιγραφές-παράθυρα και μπαλκονόπορτες με ανάγλυφα πλαίσια και γείσα, πολλά από τα οποία είναι δίλοβα με κίονα στη μέση και μπαλκόνια με σκαλιστά φουρούσια.

*Εικόνα 7:
Βενετσιάνικη
Πόρτα (Fred
Boissonnas, 1920)*

Το 1538 οι επιδρομές του πειρατή Μπαρμπάροσα ερημώνουν τα παράλια της Κρήτης. Η ανασφάλεια που προκάλεσε στις βενετσιάνικες

κτίσεις η εξάπλωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην ανατολική Μεσόγειο, ανάγκασε τη μητρόπολη να φροντίσει για την οχύρωσή της. Στην Κρήτη στάλθηκε ο διάσημος την εποχή εκείνη μηχανικός Michele Sammichieli, ο οποίος ανέλαβε το βάρος του σχεδιασμού και της εκτέλεσης του νέου οχυρωματικού περιβόλου των Χανίων, η κατασκευή του οποίου ολοκληρώθηκε στα τέλη του 16^{ου} αιώνα. Το έργο πραγματοποιήθηκε κυρίως με τις αγγαρείες χιλιάδων χωρικών και με ελλιπή χρηματοδότηση και παρουσίασε μεγάλες καθυστερήσεις. Την ανάγκη επισκευών και καλύτερου σχεδιασμού των προμαχώνων, επισημαίνουν και στις εκθέσεις τους αρκετοί Βενετοί αξιωματούχοι, οι οποίοι παράλληλα καταγράφουν τις άθλιες συνθήκες εργασίας των χωρικών, πράγμα που δε βοήθησε στην ολοκλήρωση του έργου.

Εικόνα 8: Η οχύρωση της πόλης των Χανίων. (Marco Boschini 1651)

Ο περίβολος είχε τετράγωνο σχήμα με πέντε προμαχώνες από τη μεριά της στεριάς, δυο από τους οποίους ήταν καρδιόσχημοι. Στις γωνίες αλλά και σε άλλα σημεία, κτίστηκαν επιπρομαχώνες (Cavalieri) για την τοποθέτηση πυροβόλων και την επόπτευση της περιοχής. Ευρύτατη

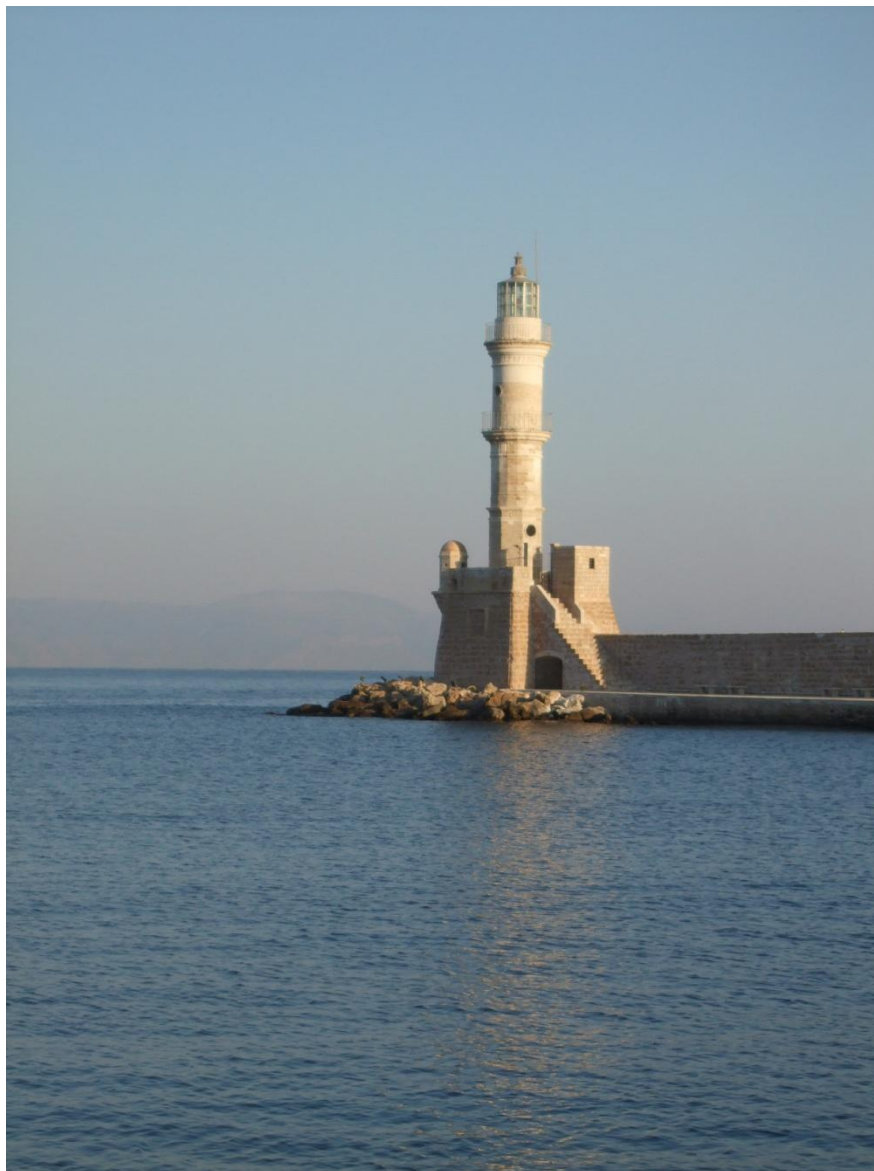
τάφρος και μεγάλος όγκος επιχωματώσεων, σύμφωνα με την οχυρωματική τέχνη του 16^{ου} αιώνα, προστάτευε το τείχος και το καθιστούσε σχεδόν απόρθητο, χωρίς να ισχύει το ίδιο και για την πόλη που αυτό περιέβαλλε. Η τάφρος (Fossa) εξυπηρετούσε καθαρά αμυντικούς σκοπούς και ήταν απαραίτητη σε οχυρώσεις μεγάλης έκτασης καθώς βοηθούσε στον έλεγχο της περιοχής γύρω από τα τείχη και μπορούσε να κρατήσει μακριά από αυτά τους επιτιθέμενους. Ουσιαστικά, τους καθιστούσε ευκολότερους στόχους για τους αμυνόμενους. Τρεις πύλες ανοίγονταν στον οχυρό περίβολο: η πύλη της Άμμου (Sabbionara) δίπλα στον ομώνυμο προμαχώνα ανατολικά, η κεντρική πόρτα Retemiotta με τη μνημειακή πρόσοψη δίπλα στον προμαχώνα Piattaforma και η μικρότερη Porta San Salvatore βορειοδυτικά, δίπλα στον προμαχώνα Gritti.

Εικόνα 9: Η Πύλη του Μώλου στην οδό Δασκαλογιάννη, 1911

Από τη μεριά της θάλασσας ένας μακρύς λιμενοβραχίονας με ένα οχυρό στη μέση προστάτευε το λιμάνι, που η διαμόρφωσή του είχε αρχίσει ήδη από τις αρχές του 14^{ου} αιώνα. Ο λιμενοβραχίονας αυτός, αποτελούσε ένα είδος τείχους, αν και ο χώρος εποπτευόταν

αποτελεσματικά κι από τα παλιά τείχη του Καστελιού που δεσπόζουν ψηλότερα. Στην άκρη του λιμενοβραχίονα κτίστηκε ένας αρκετά ογκώδης φάρος, που η οχυρή λίθινη βάση του αποτελεί και τη βάση του μεταγενέστερου φάρου της αιγυπτιοκρατίας (1830-1840).

*Εικόνα 10:
Εικόνα 10:νη
Σύγχρονη του
άποψη του στο
Φάρου, στο λιμάνι
ενετικό λιμάνι
των Χανίων*

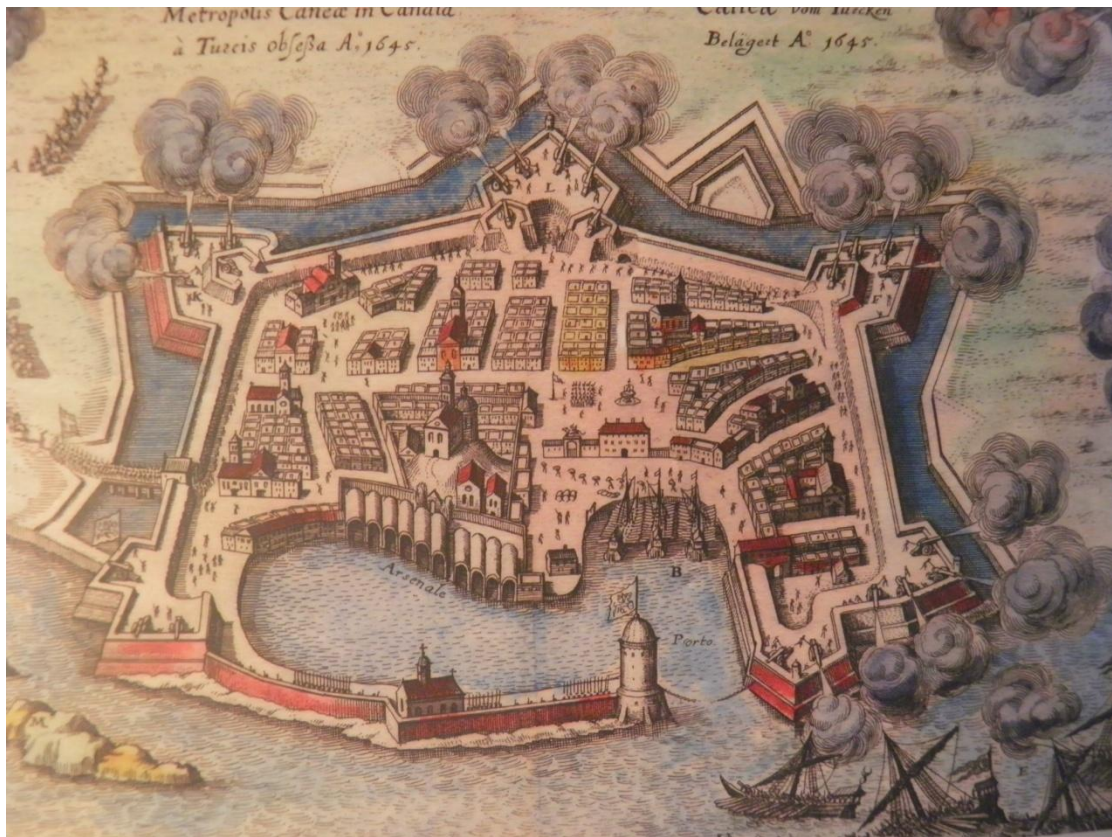
Μια σειρά από μεγάλους θολωτούς ταρσανάδες (νεώρια) για την συντήρηση και την επισκευή των γαλερών, κατασκευάστηκαν απ' τη βενετσιάνικη διοίκηση στο ανατολικό τμήμα του λιμανιού, στη διάρκεια του 16^{ου} αιώνα. Οι ταρσανάδες αυτοί, ανοιχτοί από την πλευρά της θάλασσας για να εισέρχονται κατευθείαν οι γαλέρες στο εσωτερικό τους, αποτελούσαν μαζί με τους αντίστοιχους του Χάνδακα, τον ναύσταθμο του βενετσιάνικου στόλου. Το συγκρότημα αποτελούνταν από 22 συνολικά νεώρια χωρισμένα σε δυο ομάδες. Η κύρια

αποτελούνταν από δεκαεπτά (17)- το ένα ήταν διπλό- που επικοινωνούσαν με εσωτερικές αψίδες μεταξύ τους. Ένας μνημειακός πυλώνας από τα δυτικά και ένας άλλος από τα νότια οδηγούσαν στο εσωτερικό. Η κατασκευή της πρώτης αυτής ομάδας διήρκησε από το 1526 έως το 1599, ενώ το 1607 αρχίζει η κατασκευή της άλλης ομάδας η οποία βρίσκεται ανατολικότερα, στο μυχό του λιμανιού και περιλάμβανε 5 νεώρια. Από αυτά μόνο των δυο ολοκληρώθηκε η κατασκευή.

Εικόνα 11: Τα νεώρια όπως τα είδε ο περιηγητής Spratt το 1830

Στη βενετοκρατία αναπτύχθηκαν στην Κρήτη ιδιαίτερα τα γράμματα και οι τέχνες, απόρροια της παλαιότερης παράδοσης και των ισχυρών επιρροών της ιταλικής κυρίως αναγέννησης. Φαίνεται πως η περιοχή της πλατείας του λιμανιού, που τότε στόλιζε λεοντόμορφο σιντριβάνι κι από τη βόρεια πλευρά η «Λότζια» και η μνημειακή «Porta del Colombo», λειτουργούσε ως υπαίθριο θέατρο.

Εικόνα 12: Η πολιορκία των Χανίων από τους Τούρκους τον Αύγουστο του 1645

Η τουρκική κατάκτηση ξεκινά το καλοκαίρι του 1645 με απόβαση του τουρκικού στόλου στην περιοχή της Γωνιάς, αρχίζοντας στενή πολιορκία της πόλης συνοδευόμενη από ισχυρό και διαρκή κανονιοβολισμό που κράτησε δυο μήνες. Τελικά η πόλη παραδόθηκε στους Τούρκους αφού ούτε ο βενετσιάνικος στόλος, ούτε άλλη δύναμη από την ξηρά έτρεξαν για να τους προσφέρουν βοήθεια, με αποτέλεσμα να μετατραπεί σε βάση για την κατάληψη της υπόλοιπης Κρήτης. Οι τούρκοι μετέτρεψαν τους μεγάλους ναούς σε τζαμιά και τους μικρότερους σε κατοικίες, καταστήματα ή λουτρά. Κτίστηκαν όμως από τα θεμέλια και δυο νέα τζαμιά, ένα στην πλατεία που σχηματιζόταν αμέσως μετά την κεντρική πύλη της πόλης και ένα άλλο στο λιμάνι, το Κιουτσούκ Χασάν Τζαμί. Το δεύτερο, πιο γνωστό ως Γυαλί Τζαμισί (το τζαμί του γυαλού) είναι ένα κομψοτέχνημα της ισλαμικής αρχιτεκτονικής με τεράστιο τρούλο και γοθικές αντηρίδες. Η πρόσοψη που έχει σήμερα ανήκει στο 19^ο αιώνα, ενώ πριν διέθετε μια ανοιχτή τοξοστοιχία. Ο μιναρές του γκρεμίστηκε το 1936. Οι μιναρέδες που όπως σε κάθε οθωμανική πόλη υψώθηκαν πλάι

στα τζαμιά, αλλά και τα ξύλινα «σαχνισιά» που σιγά σιγά έκαναν την εμφάνισή τους στις προσόψεις των κτηρίων, οι κρήνες και τα δημόσια λουτρά που δημιουργήθηκαν, έδωσαν στην πόλη μια πιο ανατολίτικη όψη.

Εικόνα 13: Πανοραμική άποψη του Λιμανιού γύρω στα 1870

Η πολεοδομική διαμόρφωση της βενετοκρατίας, όπως και οι οχυρώσεις αλλά και αρκετά δημόσια ή ιδιωτικά κτίρια διατηρήθηκαν όπως ήταν με αποτέλεσμα η γενική όψη της πόλης να είναι «ευρωπαϊκότερη» από τα υπόλοιπα αστικά κέντρα της Κρήτης. Ο χαρακτηρισμός «Βενετία της Ανατολής» που κάποιοι έδωσαν στα Χανιά εκείνη την περίοδο, είναι ακόμη και σήμερα αντιληπτός σε μεγάλο βαθμό, παρά τις τεράστιες αλλαγές και καταστροφές που μεσολάβησαν.

Εικόνα 14: Έντονες οι επιρροές της Τουρκικής κατάκτησης στη μορφή των πόλεων της Μεγαλονήσου

Μέσα στις πόλεις κυριαρχούσε το μουσουλμανικό στοιχείο , το οποίο χρησιμοποιούσε τα κτίσματα της προηγούμενης περιόδου σε νέες όπως είπαμε χρήσεις , υπήρχε όμως και ευάριθμη ευρωπαϊκή παροικία εμπόρων και διπλωματών ήδη από τις αρχές της Τουρκοκρατίας . Οι Ευρωπαίοι κατοικούσαν κυρίως στην περιοχή του Τοπανά , που πήρε το όνομά του από την εκεί ευρισκόμενη βενετσιάνικη πυριταποθήκη. Παράλληλα , υπήρχε και η εβραϊκή μειονότητα που κατοικούσε από τη βενετοκρατία σε δική της χωριστή συνοικία , την «Εβραϊκή» ή «Οβριακή». Η κοινότητα αυτή ασχολούνταν κυρίως με το εμπόριο και είχε δυο συναγωγές , η παλαιότερη από τις οποίες χρονολογείτε στη Βενετοκρατία.

Η επανάσταση του 1821 απλώνεται στο νησί . Παρόλη την αιγυπτιακά βοήθεια του Μεχμέτ-Αλή το 1829 , οι τούρκοι είχαν στην κατοχή τους μόνο τα φρούρια ενώ οι χριστιανοί όλη την ύπαιθρο χώρα. Το οριστικό όμως πρωτόκολλο των προστάτιδων δυνάμεων του 1830 δεν συμπεριέλαβε την Κρήτη στην Ελλάδα αλλά αντίθετα την εκχώρησε στον αντιβασιλέα της Αιγύπτου Μεχμέτ-Αλή, σαν αποζημίωση για τα στρατεύματα που έστειλε και για το στόλο που έχασε στο Ναυαρίνο.

Έτσι, το 1830 η Κρήτη πέρασε στα χέρια των Αιγυπτίων. Η αιγυπτιακά διοίκηση έδειξε ενδιαφέρον για τα δημόσια έργα και πραγματοποίησε έργα συντήρησης κι αποκατάστασης στο Παλιό Λιμάνι. Τότε ανοικοδομήθηκε και ο φάρος του λιμανιού, αφού ο παλαιότερος είχε καταστραφεί σε μια καταιγίδα . Ο νέος φάρος , ο μηχανισμός του οποίου λειτουργούσε με ασετιλίνη, κατασκευάστηκε στον τύπο του μιναρέ, με ειδική ενίσχυση στη βάση. Την ίδια περίοδο κατασκευάστηκε και το στρατιωτικό νοσοκομείο στην ανατολική άκρη του λιμανιού.

Οι μεγάλοι σεισμοί στα μέσα του 19^{ου} αιώνα άλλαξαν δραματικά τη μορφή της παλιάς πόλης , η οποία με την ενθάρρυνση της τουρκικής διοίκησης , γέμισε με ξύλινες ή ξυλόπηκτες ελαφρές κατασκευές (τσατμάδες κλπ) στη θέση των κατεστραμμένων τμημάτων – κυρίως των ορόφων – των παλαιότερων κτιρίων .

Οι γειτονίες της Παλιάς Πόλης εξακολούθησαν να είναι χωρισμένες ανάλογα με την εθνικότητα των οικιστών τους μέχρι το τέλος της τουρκοκρατίας . Κέντρο των τούρκων παραμένει η πλατεία της Σπλάντζιας με τα καφενεία , το τζαμί και τις κρήνες . Κέντρο των χριστιανών, ο ευρωπαϊκότερος Τοπανάς , ενώ στο Καστέλι κατοικούσαν μεσαία στρώματα μουσουλμάνων και χριστιανών . Έξω από τα τείχη υπήρχαν εκτεταμένα μουσουλμανικά νεκροταφεία και λίγο μακρύτερα, το ορθόδοξο και το καθολικό κοιμητήριο.

Στα 1850 εγκαθίσταται στα Χανιά η έδρα της τουρκικής διοίκησης της Κρήτης και χτίζεται για το σκοπό αυτό ογκώδες διοικητήριο («Κονάκι») στη βορειοδυτική γωνία του τείχους του Καστελιού που δέσποζε πάνω στο λιμάνι. Μέρος του χτίστηκε πάνω στα λείψανα του βενετσιάνικου διοικητικού μεγάρου (Palazzo) και άλλο μέρος του στηριζόταν σε

τεράστιους πέτρινους πεσσούς έξω από το τείχος. Δίπλα του βρίσκονταν και άλλα διοικητικά κτίρια χτισμένα σε παλαιότερες περιόδους.

Στην περίοδο που ακολούθησε τη διακήρυξη της ισότητας των εθνοτήτων (Χάτι Χουμαγιούν) εγκαταστάθηκαν στα Χανιά ξένοι (κυρίως Ιταλοί) μηχανικοί. Αυτοί, εκτός από την ανοικοδόμηση ναών του καθολικού δόγματος, ανέλαβαν και την κατασκευή δημοσίων κτιρίων για λογαριασμό της τουρκικής διοίκησης και αρκετών ιδιωτικών, κυρίως στην περιοχή της Χαλέπας. Παράλληλα, Έλληνες μηχανικοί είχαν αναλάβει την κατασκευή των κεντρικών ναών στις πόλεις της Κρήτης. Οι νέες κατασκευές έγιναν σε νεοκλασικό ρυθμό, με αρκετές όμως ιταλικές και οθωμανικές επιρροές, έτσι που έδεναν αρμονικά με τα παλαιότερα βενετσιάνικα αλλά και τα τούρκικα κτίσματα.

Με τη σύμβαση της Χαλέπας το 1878, οι Έλληνες αποκτούν περισσότερα δικαιώματα και ο γενικός διοικητής ορίζεται να είναι ομόθρησκός τους, συνήθως προερχόμενος από αριστοκρατικές κωνσταντινοπολίτικες οικογένειες. Ήδη όμως το «κρητικό ζήτημα» είχε εξελιχθεί σε σημαντικό διεθνές πρόβλημα, που εκτός της Ελλάδας και της Τουρκίας απασχολούσε σοβαρά τις μεγάλες δυνάμεις της εποχής, οι οποίες έστειλαν στρατεύματα για να ελέγχουν από κοντά τις εξελίξεις.

*Εικόνα 15:
Εικόνα 15:ας στην
Χειμώνας στην 1960
Προκυμαία, 1960*

Η επανάσταση του 1897 έδωσε την αφορμή στους μουσουλμάνους να εξαπολύσουν γενική σφαγή των χριστιανών της πόλης. Οι ευρωπαϊκές δυνάμεις της εποχής, βρίσκονταν ήδη με το στόλο τους στην Κρήτη και αποφάσισαν να επέμβουν πιο δυναμικά, υποχρεώνοντας τον σουλτάνο ν' αποσύρει το σύνολο του τουρκικού στρατού απ' το νησί. Οι τελικές διπλωματικές ζυμώσεις, οδήγησαν στη δημιουργία της Κρητικής Πολιτείας με ύπατο αρμοστή τον πρίγκιπα Γεώργιο, γιο του Βασιλιά της Ελλάδας, ο οποίος εγκαθίσταται στο διοικητήριο του Καστελιού το Δεκέμβριο του 1897.

Εικόνα 16: Άποψη της παλιάς πόλης των Χανίων

Για την Παλιά Πόλη, η περίοδος που ακολούθησε ήταν μεγάλης ζωντάνιας και δραστηριότητας, παράλληλα με μια έντονη προσπάθεια αλλαγής του ανατολίτικου και μεσαιωνικού χαρακτήρα της. Στα πλαίσια των τότε αντιλήψεων, έγινε καθαίρεση του μεγαλύτερου μέρους των ξύλινων σαχνισιών, κυρίως στα κτίσματα της παραλίας με ταυτόχρονη ισοπέδωση μεγάλου μέρους των βενετσιάνικων οχυρώσεων μαζί με τις

πύλες τους. Ο χαρακτήρας της παλιάς πόλης όμως δεν άλλαξε δραματικά μέχρι τους καταστροφικούς γερμανικούς βομβαρδισμούς του 1941. Η ένωση με την Ελλάδα την 1^η Δεκεμβρίου του 1913 έθεσε τυπικά τέλος σε αυτή την ιδιαίτερη περίοδο, μέσα σε μια λαμπρή τελετή με την παρουσία του Χανιώτη πρωθυπουργού Ελευθέριου Βενιζέλου, του Βασιλιά Κων/νου και πολλών προσωπικοτήτων και αγωνιστών των κρητικών επαναστάσεων.

Ακολούθησαν τα γεγονότα της Μικρασιατικής εκστρατείας και καταστροφής κι της ανταλλαγής των πληθυσμών το 1923, οπότε η παλιά πόλη άδειασε εντελώς από το μουσουλμανικό στοιχείο της. Στα σπίτια των μουσουλμάνων εγκαταστάθηκαν μικρασιάτες πρόσφυγες, ενώ η οικονομική δυσπραγία της εποχής και η μεταφορά του εμπορικού κέντρου νοτιότερα, οδήγησαν την περιοχή στη σταδιακή εγκατάλειψη και το τέλμα.

Εικόνα 17: Το τζαμί του Κιουτσούκ Χασάν στην παλιά πόλη των Χανίων, 1927

*Εικόνα 18:
Η Παλιά
Πόλη των
Χανίων,
1927*

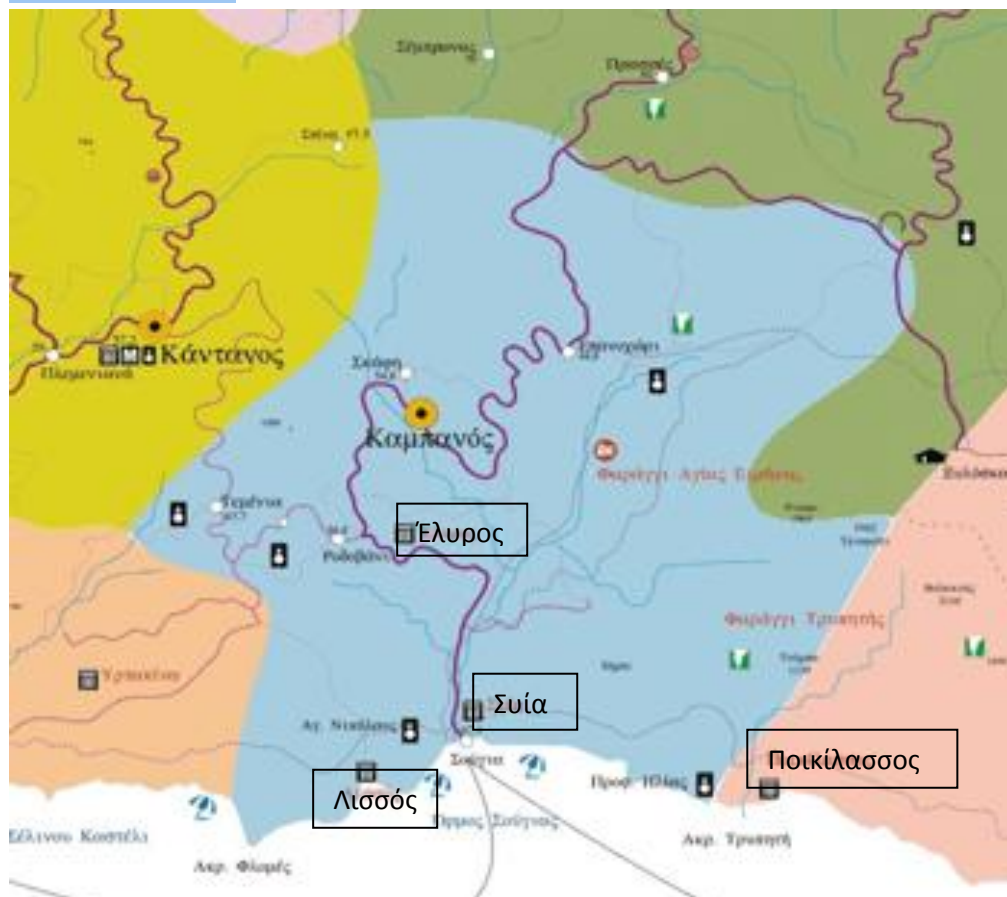
Το 1941 η λαίλαπα των γερμανικών βομβαρδισμών, ρήμαξε στην κυριολεξία την παλιά πόλη. Ακολούθησε μεταπολεμικά μια μεγάλη προσπάθεια ανοικοδόμησης που δεν ήθελε να θυμάται τα παλιά αλλά προέβλεπε την κατεδάφιση των διασωθέντων τμημάτων, για να δώσουν τη θέση τους σε νέες συνοικίες. Σε πείσμα όλων αυτών η παλιά πόλη άντεξε και μεγάλο μέρος της διασώθηκε έστω σε κατάσταση εγκατάλειψης μέχρι το 1965 όπου, με απόφαση της πολιτείας το ιστορικό μνημείο κηρύχτηκε διατηρητέο.

Κεφάλαιο 2: Κύρια Ιστορικά Στοιχεία της Επαρχίας Σελίνου

Στα νοτιοδυτικά του νομού Χανίων, βρίσκεται η επαρχία Σελίνου. Στους δωρικούς χρόνους της Κρήτης, δηλαδή από το 1100π.Χ., η περιοχή είχε την ονομασία Όρειοι, δηλαδή Ορεινή. Αυτό βεβαιώνεται από τη μεταγενέστερη επιτοπίως σωζόμενη ονομασία Αρνά (Ορνά, δηλαδή Ορεινά). Στο τέλος της κλασικής περιόδου, δηλαδή περί το 350π.Χ. είναι γνωστά τέσσερα μεγάλα κέντρα – πόλεις, η Έλυρος, η Υρτακίνα, η Τάρρα και η Λισσός στα παράλια. Λίγο αργότερα, στα τέλη των ελληνιστικών χρόνων ή στους πρώτους χρόνους της ρωμαιοκρατίας, αναπτύχθηκαν και τρία άλλα κέντρα, η Κάντανος στα ενδότερα, η Συία (Σούγια) στα παράλια και η Ποικίλασσος.

Εικόνα 1: Χάρτης της περιοχής του Ανατολικού Σελίνου στον οποίο φαίνονται και τα αρχαία αστικά κέντρα

Η αρχαία Έλυρος, η πιο σημαντική δωρική πόλη της Δυτικής Κρήτης, κατοικήθηκε από τον 4^ο αιώνα π.Χ. και καταστράφηκε από Σαρακηνούς. Η πόλη αυτή η οποία ήταν γεωργική, εμπορική, ναυτική και βιομηχανική, ανεξάρτητη και αυτόνομη, με δικά της νομίσματα, διατήρησε τις δραστηριότητές της στη Ρωμαϊκή αλλά και Α΄ Βυζαντινή περίοδο. Βρισκόταν σε πολύ ωραία θέση στρατηγικής σημασίας, που της επέτρεπε τον έλεγχο μιας μεγάλης περιοχής, κυρίως προς τα νότια. Σε επίπεδο χώρο κοντά στο κέντρο της πόλης, βρισκόταν

παλαιοχριστιανική βασιλική του 6^{ου} αιώνα, ενώ διακρίνονταν και τάφοι της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής περιόδου.

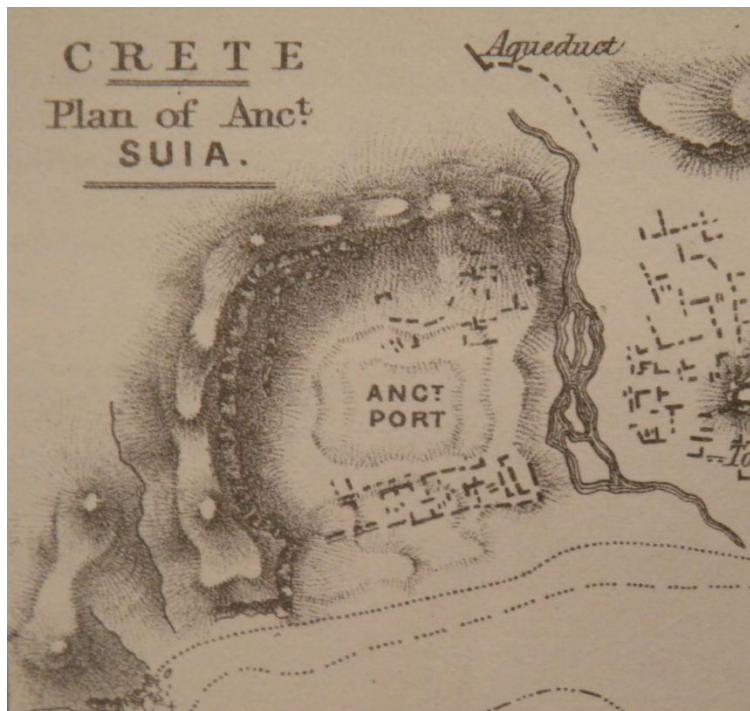
Επίγειο της Ελύρου ήταν η Συΐα ή Σούγια, μικρή παραθαλάσσια πόλη της νοτιοδυτικής ακτής της Κρήτης, η οποία άκμασε στη Ρωμαϊκή περίοδο, καθώς και στην Α΄ Βυζαντινή, όπως το πιστοποιούν οι τρεις μεγάλες βασιλικές της του 6^{ου} αιώνα. Κοντά στη Συΐα ήταν χτισμένη

Εικόνα 2: Επιτύμβια στήλη με παράσταση από την Έλυρο 2^{ος} – 10^{ος} αι. π.Χ.

και η Λισσός, πόλη που άκμασε στη Δωρική, στη

Ρωμαϊκή και στη Βυζαντινή περίοδο. Και οι δυο αυτές πόλεις είχαν λιμάνια, όμως σε καμία δεν υπήρχε χώρος για να καταφύγει σκάφος, εκτός και αν το σύρουν στην παραλία. Μια μακρά σειρά κτιρίων φαίνεται ότι υπήρχε παράλληλα προς τη βοτσαλωτή παραλία, η οποία το πιο πιθανό ήταν ότι αποτελούσε είδος επιχωμάτωσης ή μόλο. Τα κατάλοιπα εδώ ανήκουν κυρίως σε κατοικίες ύστερης εποχής, ενώ υπάρχουν και ερείπια τριών παλαιοχριστιανικών βασιλικών του 6^{ου} αιώνα και ενός υδραγωγείου. Το εντυπωσιακό σε μέγεθος υδραγωγείο

της πόλης μετέφερε το νερό σε μεγάλη απόσταση. Υπολογίζεται ότι το συνολικό μέγεθος του αγωγού θα ήταν 8 χιλιόμετρα περίπου.

Εικόνα 3:
Τοπογραφικό
σχεδιάγραμμα
του Spratt,
όπου
σημειώνει τη
θέση του
αρχαίου
λιμανιού της
Συίας

Στη Λισσό υπήρχαν ένα θέατρο, κτίρια αλλά και πολλοί θολωτοί κτιστοί τάφοι. Το θέατρο ήταν κτισμένο με μικρές πέτρες και κονίαμα. Τα απότομα βράχια που απλώνονται σε μερικά τμήματα ολόγυρα αποτελούσαν τα φυσικά τείχη και τις επάλξεις της. Στην πόλη λατρευόταν ο Ασκληπιός, υπήρχε δηλαδή ένα φημισμένο Ασκληπιείο στην περιοχή.

Εικόνα 4:
Λεπτομέρειες
του
Ψηφιδωτού
διάκοσμου του
Ασκληπιείου
της Λισσού

Δομικά υλικά από τα αρχαία ερείπια χρησιμοποιήθηκαν για την οικοδόμηση του σημερινού ναού, ο οποίος αποτέλεσε σημαντικό λατρευτικό κέντρο κατά τον 20^ο αιώνα, ίσως και παλαιότερα.

Εικόνα 5: Το Ασκληπιείο στη Λισσό

Μια άλλη σημαντική πόλη της ορεινής Δυτικής Κρήτης ήταν η αρχαία Υρτακίνα. Ακόμη και σήμερα διακρίνονται τμήματα του οχυρωματικού τοίχους καθώς και άλλα τμήματα της αρχαίας πόλης, με τη χαρακτηριστική νότια είσοδο. Το νεκροταφείο της, βρισκόταν στο νότιο προανές ενώ δυο άλλες είσοδοι στη Βόρεια και τη Νοτιοδυτική πλευρά συμπλήρωναν την εικόνα της οχυρωμένης πόλης. Η περίοδος ακμής της τοποθετείται στα κλασσικά – ελληνιστικά χρόνια. Ωστόσο, φαίνεται να διατηρήθηκε μέχρι και τη ρωμαϊκή εποχή. Τα νομίσματά της φανερώνουν τον ορεινό χαρακτήρα της πόλης, με κυρίαρχες εικόνες από τη ζωή της περιοχής. Το κεφάλι του αιγάγρου και η μέλισσα φαίνεται πως αποτελούσαν λαλούντα σύμβολα που παρέπεμπαν στα ιδιαίτερα φυσικά χαρακτηριστικά της.

Εικόνα 6: Νομίσματα Υρτακίνας

Η Υρτακίνα, μαζί με την Έλυρο, τη Λισσό, την Τάρρα, τη Συία (και την Ποικιλασσό), το 293π.Χ., είχαν δημιουργήσει το «Κοινόν των Ορειών», συνασπισμό πολιτικού και οικονομικού χαρακτήρα. Πρόκειται για μια συμμαχία των παραπάνω τεσσάρων πόλεων της νότιας περιοχής της επαρχίας, που συνάπτεται για λόγους ασφάλειας από εξωτερικούς κινδύνους, αλλά και για την ανάπτυξη της τοπικής οικονομίας, οι δυτικές πόλεις συνέπηξαν ένα είδος ομοσπονδίας με ισοτιμία, χωρίς να αναγνωρίζεται ένα κυρίαρχο κέντρο. Νομίσματα που βρέθηκαν στις παραπάνω πόλεις πιστεύεται ότι ήταν τα κοινά νομίσματα της Ομοσπονδίας. Θρησκευτικό κέντρο της Ομοσπονδίας είναι η Λισσός.

*Εικόνα 7:
Λεπτομέρειες
του
Ψηφιδωτού
διάκοσμου
της Λισσού*

Υπάρχουν ενδείξεις ότι η ομοσπονδία αυτή, που ήταν η κυρίαρχη δύναμη της επαρχίας στους ελληνιστικούς χρόνους, είχε ευρύτερες διασυνδέσεις με κέντρα εντός και εκτός της Κρήτης. Ασφαλώς είχε φιλικές σχέσεις με τη Γόρτυνα, τη σημαντικότερη μετά την Κνωσό πόλη της Κρήτης.

Για τις άλλες αρχαίες πόλεις της επαρχίας δεν έχουμε πληροφορίες πριν από τον 2^ο π.Χ. αιώνα. Τότε φαίνεται να οργανώθηκε η Κάντανος. Η πόλη αναπτύχθηκε γρήγορα και γνώρισε μεγάλη ακμή κατά την περίοδο της ρωμαιοκρατίας, αλλά και κατά την πρώτη Βυζαντινή περίοδο, ως η σημαντικότερη πόλη της δυτικής Κρήτης μαζί με την Κίσαμο, στα βόρεια παράλια.

*Εικόνα 8:
Νομίσματα
Ελύρου*

Κατά την περίοδο της αραβοκρατίας δεν έχουμε καμία είδηση από τις δυτικές επαρχίες της Κρήτης. Γνωρίζουμε όμως ότι οι Άραβες της Κρήτης είχαν οργανώσει το εμιράτο τους στην Ανατολική Κρήτη, κυρίως στα όρια του σημερινού νομού Ηρακλείου. Δεν είχαν επεκτείνει την κυριαρχία τους σε όλο το νησί, και πολλές περιοχές έμειναν ανέπαφες, όπως οι δυτικές επαρχίες.

Με την ανάκτηση της Κρήτης από τον Νικηφόρο Φωκά η Κρήτη επανέρχεται στη βυζαντινή κυριαρχία και αναδιοργανώνεται, κατά το διοικητικό σύστημα της αυτοκρατορίας. Στα τέλη του 11^{ου} αιώνα, επί Αλέξιου Α΄ Κομνηνού, η Κωνσταντινούπολη απέστειλε στην Κρήτη ισχυρές αρχοντικές οικογένειες, που θα στήριζαν την αυτοκρατορική εξουσία στη νήσο. Έτσι δημιουργήθηκε η παράδοση για τα δώδεκα αρχοντόπουλα της Κρήτης. Οι άρχοντες αυτοί, με προνόμια βασιλικά, εγκαταστάθηκαν σε διάφορα μέρη της νήσου, ιδιαίτερα στους δυο δυτικούς νομούς, και όχι μόνο αποτέλεσαν τα ερείσματα της βυζαντινής κυριαρχίας, αλλά και οργάνωσαν, αργότερα, κυρίως αυτοί, την αντίσταση κατά των Βενετών. Οι Καντανολέοι από το Κουστογιέρακο, Οι Μουσούροι και οι Σγουράφοι από τον Ομαλό είναι οι μεγάλες βυζαντινές οικογένειες της επαρχίας Σελίνου, μέλη των οποίων διακρίθηκαν στους εθνικούς αγώνες της Κρήτης, στα γράμματα και στις τέχνες.

Το 1204 η Κωνσταντινούπολη αλώθηκε από τους Σταυροφόρους της Δ΄ Σταυροφορίας και τα εδάφη της τα μοίρασαν μεταξύ τους οι Σταυροφόροι. Η Κρήτη περιέρχεται στους Βενετούς, για να αρχίσει μια μακρότατη περίοδος δουλείας 450 περίπου χρόνων. Οι κρήτες δεν έμειναν απαθείς, αλλά οργάνωσαν ισχυροί αντίσταση κατά των βενετών, αμυνόμενοι για την ελευθερία του τόπου τους και για τη βυζαντινή νομιμοφροσύνη τους. Τα πρώτα 150 χρόνια της βενετοκρατίας, είναι η περίοδος των μεγάλων επαναστάσεων κατά των Βενετών. Ως νόμιμο ηγεμόνα τους οι Κρήτες αναγνώριζαν τον αυτοκράτορα της Κωνσταντινουπόλεως και ορισμένες επαναστάσεις τους είχαν τη φανερή υποστήριξη του Βυζαντίου.

Κατά τη διοικητική οργάνωση των Βενετών, η Κρήτη διαιρέθηκε σε τέσσερα μεγάλα διαμερίσματα και είκοσι επαρχίες. Η πρώτη ισχυρή παρουσία της επαρχίας στους εθνικούς αγώνες της Κρήτης σημειώνεται κατά τη μεγάλη επανάσταση των Χορτάτσηδων. Η Βενετία προχώρησε σε φοβερές αντεκδικήσεις και σε φριχτές τιμωρίες των αγωνιστών. Παρά ταύτα οι κάτοικοι των δυτικών επαρχιών της Κρήτης, δεν κατέθεσαν τα όπλα και δεν αποδέχτηκαν τους όρους υποτέλειας.

Εικόνα 9: Τμήμα του κάστρου του Σελίνου

όπως σωζόταν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα (Gerola)

να διασφαλίσει τις κτήσεις της Γαληνοτάτης του Αγίου Μάρκου, αλλά και για να δημιουργήσει ένα σταθμό ελέγχου των νοτίων ακτών της Κρήτης με φόντο τους θαλάσσιους δρόμους προς την Αφρική. Οργανώθηκε έτσι το φρούριο Σέλιον (Castle Selino), με καστελάνο και στρατιωτική δύναμη ικανή να συγκρατεί τους φιλοπόλεμους και φιλοτάραχους κατοίκους της επαρχίας, η οποία τώρα, από το όνομα του φρουρίου έλαβε την ονομασία Σέλιον, ενώ προηγουμένως είχε την ονομασία Ορεινά.

Έτσι, ο δούκας της Κρήτης Μαρίνος Γραδόνικος αποφάσισε να οργανώσει στην επαρχία μόνιμο κέντρο στρατιωτικής επιτήρησης, με ισχυρή δύναμη. Αφού υπέταξαν την σημερινή επαρχία, έκτισαν μόνιμο παράλιο φρούριο (για να είναι ευχερής ο ανεφοδιασμός του από τη θάλασσα), στην τοποθεσία που θα ονομαζόταν Σέλιον, στη σημερινή

Παλαιόχωρα, για

Οι Ενετοί είχαν ένα ακόμα κάστρο στα δυτικά παράλια της Κρήτης, το Φραγκοκάστελο, το οποίο είναι χτισμένο κοντά στη θάλασσα. Είναι ένα ψηλό ορθογώνιο κτίσμα, με πύργους στις τέσσερις γωνίες του, περίβλεπτο από τη θάλασσα. Οι Ενετοί, λίγο πριν υποχρεωθούν να παραδώσουν το νησί στους Τούρκους σκόπευαν να καταστήσουν το κάστρο τον σημαντικότερο ναυτικό σταθμό τους στη νοτιοδυτική ακτή διαμορφώνοντας μπροστά του ένα καλά προστατευμένο και ευρύχωρο λιμάνι.

Εικόνα 10: Το Φραγκοκάστελο σε απεικόνιση του Marco Boschini

Στις δυτικές επαρχίες της Κρήτης, και κυρίως στο Σέλινο, γράφτηκε ο επίλογος των κρητικών επαναστάσεων κατά των Βενετών, η επανάσταση του Γεωργίου Καντανολέου ή Λυσογιώργη, το 1527. Το

κίνημα αυτό ερμηνεύεται ως τη φυσική αντίδραση των αγροτικών και ποιμενικών πληθυσμών της δυτικής Κρήτης στις εξουθενωτικές καταπιέσεις και τις δυτικές αυθαιρεσίες των Βενετών. Η εκδίκηση των Βενετών υπήρξε, όπως πάντοτε σκληρή. Τα επαναστατημένα χωριά καταστράφηκαν, οι αρχηγοί συνελήφθησαν και υπέστησαν μαρτυρικό θάνατο, και όσοι διέφυγαν επικηρύχθηκαν.

Εικόνα 11: Το Φραγκοκάστελο από τα νοτιοδυτικά

Το 1645 έχουμε την άλωση των Χανίων από τους Τούρκους ενώ το 1536 ο πειρατής Χαϊρεδίν Μπαρμπαρόσσα λεηλατεί τα παράλια της Κρήτης και απαγάγει μέγα πλήθος αιχμαλώτων. Βομβάρδισε το φρούριο του Σελίνου και το κατέστρεψε, αποδεκατίζοντας και τη φρουρά του. Οι Βενετοί το επισκεύασαν και το χρησιμοποίησαν για ένα ακόμη αιώνα ως κέντρο στρατιωτικής επιτήρησης της περιοχής.

Οριστικά καταστράφηκε το φρούριο του Σελίνου το 1653, όταν οι Τούρκοι, κατά τη διάρκεια του μακροχρόνιου Κρητικού πολέμου, ξεκαθάριζαν την ύπαιθρο της Κρήτης από τη Βενετική κυριαρχία και

εγκαθιστούσαν παλαίμαχους στρατιώτες τους, παραχωρώντας τους περιουσίες και προνόμια.

Στη μεγάλη εθνική επανάσταση (1821 – 1830), οι σελινιώτες με αρχηγό τον Γεώργιο Δασκαλάκη, τον περιώνυμο Τσελεπή, πολέμησαν με ενθουσιασμό και γενναιότητα. Ο θάνατος του αρχηγού τους ενθάρρυνε τον τούρκικο στρατό, ο οποίος εισέβαλλε στην επαρχία και σκότωσε τον άμαχο πληθυσμό, κατακαίοντας τα χωριά του Ανατολικού Σελίνου.

Τέλος, στη μεγάλη Κρητική επανάσταση του 1866-69, οι σελινιώτες με αρχηγό τον Κωνσταντή Κριάρη, βρέθηκαν και πάλι στην πρωτοπορία του αγώνα.

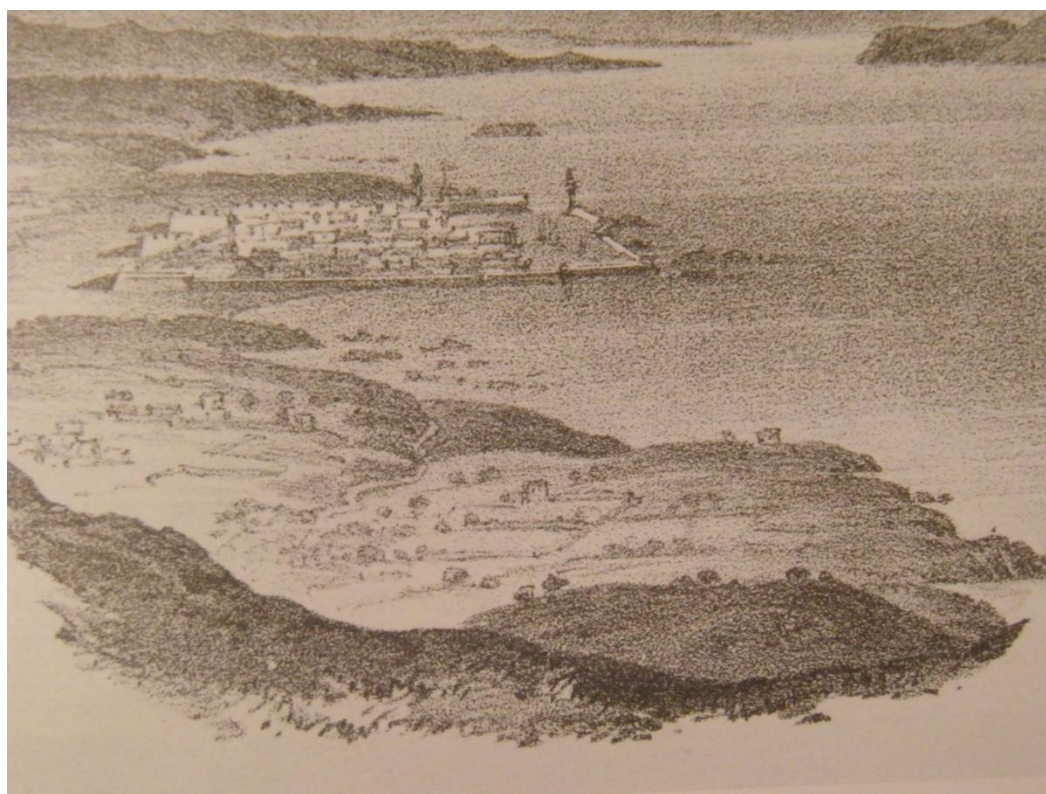

Εικόνα 12: Πανοραμική άποψη της Σούγιας από την εκκλησία της Αγίας Ειρήνης

Κεφάλαιο 3: Η Πολεοδομία

Α. Σήμερα η Κρήτη έχει πέντε μεγάλα αστικά κέντρα. Από αυτά τα τέσσερα είναι χτισμένα στα βορεινά παράλια, που είχαν από την αρχαιότητα τον έλεγχο της εμπορικής κίνησης του Αιγαίου και μόνο ένα είναι στο Νότο. Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί ότι τα όρια των σημερινών επαρχιών συμπίπτουν κατά το μεγαλύτερο μέρος με τα όρια των βενετσιάνικων «casteli» που ορίζονται από τη φυσική διαμόρφωση.

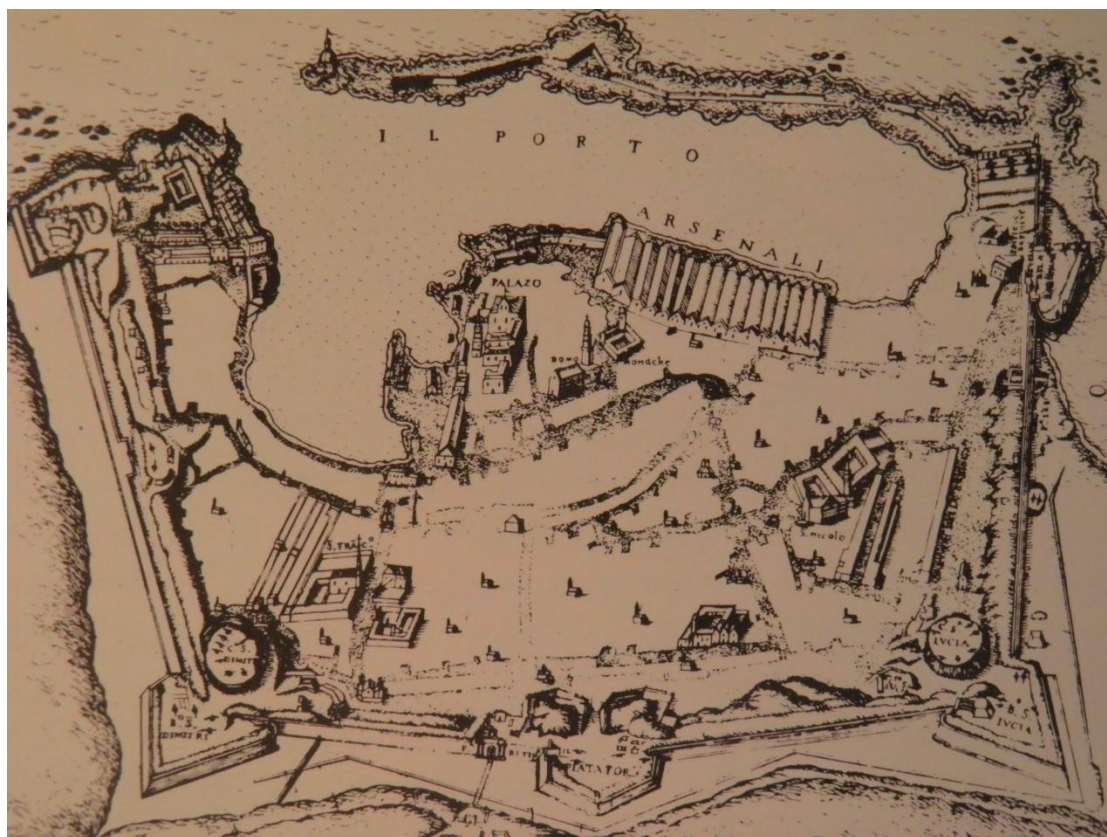
Τα Χανιά συγκέντρωσαν σ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας τους Βενετούς και Τούρκους άποικους, που έχουν αφήσει έντονα τα στοιχεία των επιρροών τους στην πολεοδομία και την αρχιτεκτονική. Η πόλη αυτή, όπως έχει ήδη αναφερθεί, είναι χτισμένη στη θέση της αρχαίας Κυδωνίας, που χρονολογείται από την εποχή του μυκηναϊκού πολιτισμού. Το γεγονός αυτό δείχνει καθαρά τη συνέχεια της οικιστικής εξέλιξης του νησιού.

Εικόνα 1: Τα Χανιά του 1850 όπως τα είδε και τα σχεδίασε ο T. Spratt

Όταν το 1252 η πόλη παραχωρήθηκε για αποίκηση στους Βενετούς, η μορφή της εγκατάστασης καθοριζόταν από το κείμενο της

«Παραχώρησης την Χανίων». Το κείμενο αυτό όριζε να οικοδομηθεί η πόλη, να χωριστεί σε 90 καβαλλαρίες και στις 15 να δημιουργηθεί ελεύθερος χώρος για δημόσια κτίρια, διοικητήριο, δρόμους, εκκλησίες κ.α.

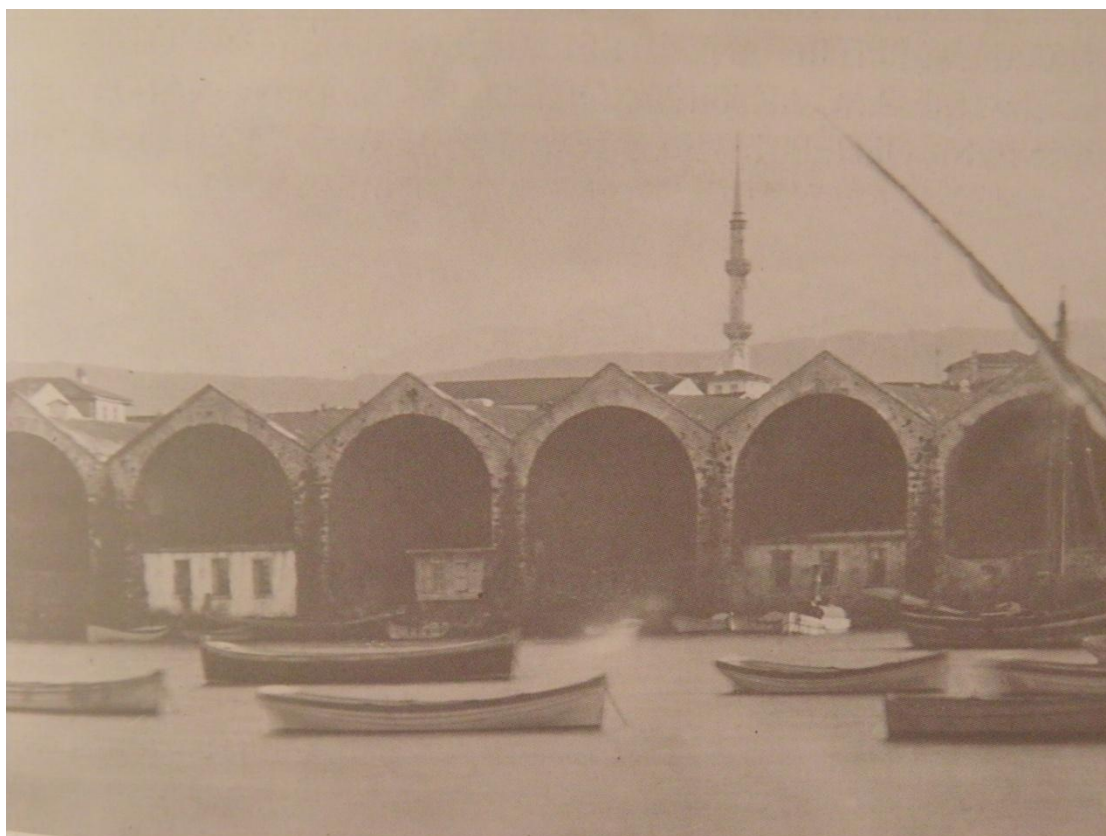

Εικόνα 2: Η οχύρωση της πόλης των Χανίων (Marco Boschini, 1651)

Έτσι, η πολεοδομική μορφή των Χανίων, χαρακτήρηκε σύμφωνα με τα βενετσιάνικα πρότυπα. Ραχοκοκαλιά είναι ένας κεντρικός δρόμος από τη θάλασσα προς το εσωτερικό, που καταλήγει στην πλατεία όπου υπήρχε το Δούκικο Παλάτι κι ο καθεδρικός ναός του Αγίου Μάρκου.

Οι παλαιοί πυρήνες έχουν την πολεοδομική μορφή της αυθόρμητης ανάπτυξης με αμυντική διάταξη. Στενά πολύπλοκα καμπυλωτής χάραξης, με οικοδομικά τετράγωνα μικρά ακανόνιστου σχήματος, διαβατικά που πάνω τους υψώνονται χώροι ιδιωτικών σπιτιών είναι τα χαρακτηριστικά που διακρίνονται μέχρι σήμερα. Από την εποχή της Βενετοκρατίας, αλλά κυρίως στην Τουρκοκρατία, οι γειτονιές ξεχωρίζουν σε εβραϊκές, χριστιανικές και τουρκικές.

Οι πόλεις αυτές είχαν λιμάνια, νεώρια κι οχυρώσεις απαραίτητες για την προστασία τους από τους επιδρομείς, που η Γαληνοτάτη Δημοκρατία της Βενετίας κατασκευάζει με μεγάλη προσοχή και φροντίδα για πολλά χρόνια, με τα χρήματα βέβαια και την υποχρεωτική αγγαρεία του κρητικού πληθυσμού. Τα παλάτια, τα δημόσια κτίσματα, οι πλατείες, οι βρύσες κι οι εκκλησίες έκαναν τις πόλεις αυτές εντυπωσιακές.

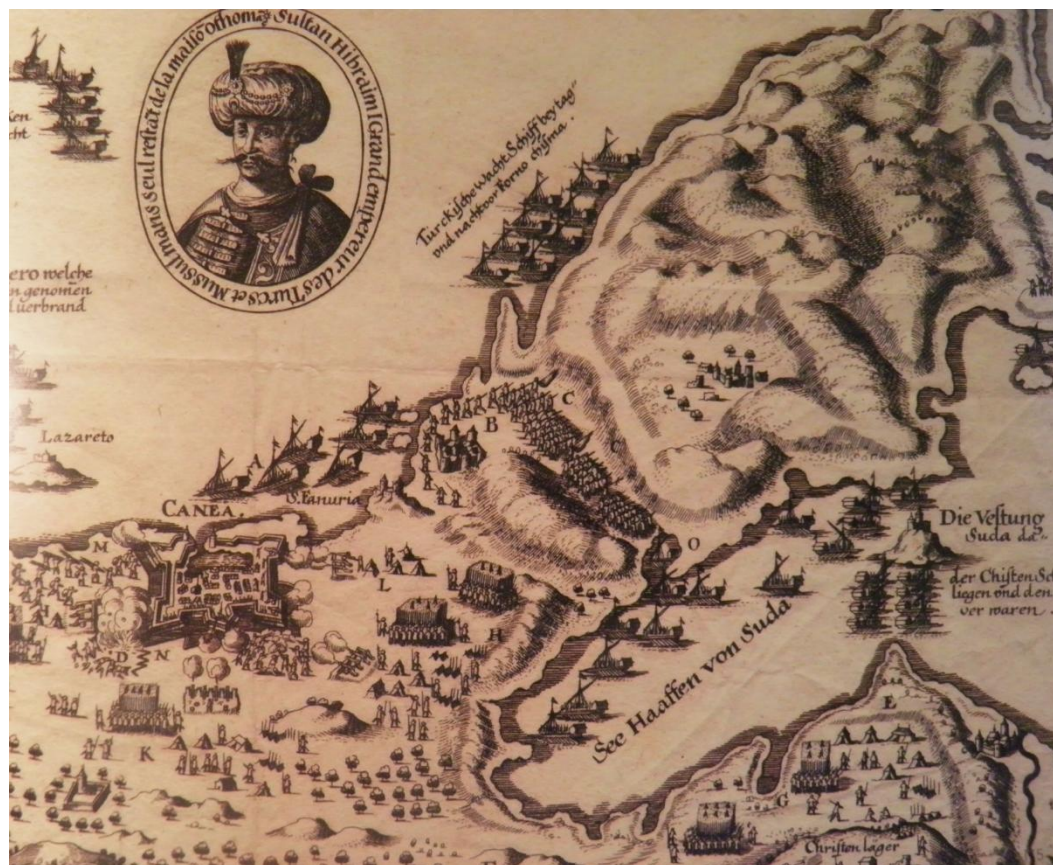

Εικόνα 3: Το λιμάνι και τα νεώρια των Χανίων. Αρχές 20^{ου} αι. (Gerola)

Έτσι, κατά την Τουρκοκρατία, οι πόλεις του νησιού εξακολουθούν να είναι διηρημένες σε συνοικίες, τα ονόματα των οποίων προσδιόριζαν τις θέσεις των ακινήτων. Από τους δρόμους, μόνον οι κεντρικοί είχαν όνομα. Ο διαχωρισμός των πόλεων σε συνοικίες (μαχαλάδες) ήταν πάγια τακτική της οθωμανικής διοίκησης και αποσκοπούσε στη διευκόλυνση της κρατικής μηχανής για την κατανομή φορολογικών και διοικητικών υποχρεώσεων στους κατοίκους.

Το χαρακτηριστικό στοιχείο των οθωμανικών πόλεων που ήταν η ανάμιξη των θρησκευτικών και των κοσμικών διοικητικών λειτουργιών

στον ίδιο χώρο του πολεοδομικού κέντρου, όπου επίσης βρίσκεται και η αγορά ενώ γύρω από αυτόν οργανώνονται συνοικίες, βρήκε άμεση εφαρμογή στην περίπτωση των πόλεων της Μεγαλονήσου. Σε αυτές, η υπάρχουσα ενετική πολεοδομική οργάνωση δεν διέφερε ουσιαστικά από αυτήν που είχε ως στόχο η Οθωμανική διοίκηση.

Εικόνα 4: Η πολιορκία των Χανίων από τους Τούρκους τον Αύγουστο του 1645

Επισκευάζοντας ή μετασκευάζοντας τα υπάρχοντα ενετικά κτήρια, εκκλησιαστικά ή κοσμικά, δημόσια και ιδιωτικά, οι Τούρκοι έλυσαν με επάρκεια, τουλάχιστον για την πρώτη περίοδο της τουρκοκρατίας, μεγάλο μέρος των δικών τους στεγαστικών αναγκών, δίχως να χρειαστεί να τροποποιηθεί ο πολεοδομικός ιστός ούτε του κέντρου της πόλης ούτε κατ' ουσία και κάποιας άλλης περιοχής. Αργότερα, ενώ συνήθως διατηρούνται οι άξονες κυρίως των κεντρικών οδών, το πλάτος τους μειώνεται σε ορισμένες περιπτώσεις, προς όφελος των οικοπέδων που είχαν πρόσωπο στους δρόμους.

Περιγραφές περιηγητών που επισκέπτονται την Κρήτη κατά το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα, παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες για τη μορφή και την οργάνωση των πόλεων της Μεγαλονήσου αυτής της περιόδου. Οι παρατηρήσεις στα κείμενα αυτών αφορούν στην εικόνα μιας πόλης όπου η απουσία, ή έστω η σπανιότητα, των κεραμοσκεπών στεγών έκανε το οικοδομικό σύνολο να παρουσιάζει από μακριά μια όψη, στην οποία οι περιηγητές που έφταναν από τη Δύση δεν ήταν εξοικειωμένοι: στην Ευρώπη, η επικάλυψη των κτισμάτων με διαφόρων ειδών στέγες ήταν η κυριαρχούσα κατασκευαστική πρακτική, κάτι εντελώς αντίθετο με την κατασκευαστική πρακτική των περιοχών της ανατολικής μεσογειακής λεκάνης.

Εικόνα 5: Εμφανής η απουσία κεραμοσκεπών στεγών στην παλιά πόλη των Χανίων

Η επαναφορά της Κρήτης, το 1840, στην τούρκικη κυριαρχία επιτείνει, όπως ήταν φυσικό, τους ρυθμούς «εκτουρκισμού» της μορφής των πόλεων: οι πλούσιοι τουρκοκρητικοί της εποχής είτε αγοράζουν παλαιά κτήρια και τα διασκευάζουν, είτε χτίζουν νέες οικοδομές ακολουθώντας

τα λειτουργικά, κατασκευαστικά και μορφολογικά πρότυπα των αρχιτεκτονικών επιταγών της βαλκανικής αρχιτεκτονικής.

Εικόνα 6: Ο ναός του Αγίου Νικολάου στη Σπλάντζια, 1949

Αμέσως μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, δυο ιδιαίτερα σημαντικά γεγονότα καθορίζουν την μορφή και ασφαλώς και την εξέλιξη των Χανίων για τα επόμενα χρόνια: τον Ιανουάριο του 1851 ο σουλτάνος αναγνωρίζοντας της μεγάλες δυνατότητες του τεράστιου φυσικού λιμένα της Σούδας, μεταφέρει την πρωτεύουσα της Κρήτης από το Ηράκλειο στα Χανιά. Πέντε μόλις χρόνια αργότερα, στις 29 Σεπτεμβρίου του 1856, ένας ιδιαίτερα καταστροφικός σεισμός που τον ακολούθησε μεγάλο παλιρροϊκό κύμα καθώς και πυρκαγιά, πλήττει το Ηράκλειο. Μετά το γεγονός αυτό, γίνεται σαφές ότι η ανοικοδόμηση των κτισμάτων της ερειπωμένης πόλης ήταν ένας πρώτης τάξεως λόγος για να επιβάλει η τουρκική διοίκηση και εδώ τις μορφές και την οικοδομική πρακτική μιας αρχιτεκτονικής ευρύτατα διαδεδομένης στις μεγάλες

πόλεις και στα μικρότερα αστικά κέντρα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η ανάγκη να κατασκευαστούν με αντισεισμικό τρόπο τα νέα κτήρια του Ηρακλείου, ώθησε τις αρχές να εφαρμόσουν με αυστηρότητα τις πολεοδομικές και αρχιτεκτονικές διατάξεις που καθορίζονταν από τον Αυτοκρατορικό Οργανισμό. Το αποτέλεσμα ήταν να γίνει η ανοικοδόμηση της πόλης με τέτοιο τρόπο, ώστε να ομοιάζει πλέον και το Ηράκλειο με τις άλλες πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που είχαν διαμορφωθεί στη Βαλκανική Χερσόνησο και τα παράλια τις Μικράς Ασίας. Αντίθετα στα Χανιά, οι νέες επεμβάσεις δεν υπήρξαν τόσο εκτεταμένες, διότι, απλούστατα, οι καταστροφές από τον σεισμό ήταν μικρότερες. Οπωσδήποτε όμως τόσο σε αυτές τις πόλεις όσο και σε μικρότερα ημιαστικά κέντρα τα νέα κτίσματα είναι υποχρεωτικό να χτίζονται σύμφωνα με τα ισχύοντα πλέον αρχιτεκτονικά και κατασκευαστικά πρότυπα.

Εικόνα 7: Σύγχρονη άποψη της παλιάς πόλης των Χανίων

Τα οικοδομήματα, διώροφα συνήθως και με υπόγειο, συχνά κατασκευάζονται και σε μεγάλο οικόπεδο που περιβάλλεται από υψηλό μαντρότοιχο. Τα κτίσματα που απαρτίζουν την κάθε ιδιοκτησία μπορεί να είναι περισσότερα του ενός και να ανοίγονται σε μια ή και

περισσότερες λιθόστρωτες ή βοτσαλόστρωτες αυλές. Έχουν λιθόκτιστο ισόγειο με περιορισμένα σε μέγεθος και αριθμό ανοίγματα, τα οποία ενισχύονται με ξυλοδεσιές για να αυξάνεται η αντισεισμική τους αντοχή. Οι μη φέροντες τοίχοι του ορόφου κατασκευάζονται ξυλόπηκτοι. Τα κτίσματα χαρακτηρίζονται από την κατασκευή κλειστών εξωστών, ενός ή περισσοτέρων, που ονομάζονται «σαχνισιά». Κάθε «σαχνισί» (sahnisin) έχει παράθυρα τοποθετημένα εν σειρά και προωθείται έξω από τη γραμμή του ισογείου στηριζόμενο σε φουρούσια, ξύλινα ή σιδερένια. Η στέγαση των κτιρίων γίνεται με ξύλινες τετράριχτες κεραμοσκεπείς στέγες.

*Εικόνα 8:
Σαχνισί με
παράθυρα
τοποθετημένα
εν σειρά, όπως
σώζεται σήμερα*

Ο πολεοδομικός ιστός των πόλεων κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, εξακολουθεί να παραμένει δίχως ουσιαστικές τροποποιήσεις. Στα πολεοδομικά συγκροτήματα διατηρείται η παλαιά διαίρεση σε συνοικίες. Οι δρόμοι, εκτός από τους κεντρικούς, είναι στενοί και συχνά καταλήγουν να γίνονται αδιέξοδοι. Στις πόλεις δεσπόζουν τα μεγάλα

τούρκικα «κονάκια» ενώ η αναπτυσσόμενη αστική τάξη των Ελλήνων εμπόρων εφαρμόζει αναγκαστικά για τη δόμηση του σπιτιού της τις επιταγές της βαλκανικής αρχιτεκτονικής. Υπήρχαν επίσης διασκευασμένα παλαιά μεγάλα σπίτια, οι πρώτοι πυρήνες των οποίων είχαν κατασκευαστεί κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας.

Τα τεκταινόμενα όμως στη Δυτική Ευρώπη –και μετά το 1830 και στην Ελλάδα – ήταν πολύ ισχυρά ώστε να μείνει ανεπηρέαστη η Κρήτη. Έτσι, μετά τη σύσταση του Ελληνικού κράτους, ο κλασικισμός που ξεκίνησε από την Ευρώπη κι εφαρμόστηκε αρχικά από ξένους-Βαυαρούς κυρίως – μηχανικούς και αρχιτέκτονες στα κτίσματα του Ναυπλίου, της Αθήνας και άλλων αστικών κέντρων της Ελλάδος, έχει διαδοθεί σταδιακά σε όλη της ελεύθερη χώρα καθώς και στις υπόδουλες ακόμη στους Τούρκους Ελληνικές περιοχές. Οι βασικές αρχές του, η στροφή προς την κλασική αρχαιότητα, η μνημειακότητα, η αρμονία στη σύνθεση και η ισορροπία, ενώθηκαν με επιδράσεις βαλκανικές, ιταλικές και ανατολικές για να δημιουργηθούν, όπως ήταν φυσικό, πολλές τοπικές παραλλαγές αρχιτεκτονικής.

Με την εφαρμογή του Οργανικού Νόμου το 1868, η Κρήτη αποτελεί πλέον διοικητική επαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η οποία διοικείται από τον γενικό Διοικητή (βαλή) που διορίζεται από το σουλτάνο. Η ισχύουσα έως τότε διοικητική διαίρεση της Μεγαλονήσου τροποποιείται. Οι διοικητικές περιφέρειες αυξάνονται από τρεις σε πέντε στις οποίες προΐστανται διοικητές (μουτεσαρρίφες).

Στην υπόδουλη ακόμα στους Τούρκους Κρήτη κατά το δεύτερο μισό του 19 αιώνα, κυρίως δε από το 1878 και μετά, αναδύεται μια νέα τάξη Ελλήνων χριστιανών αστών που την απαρτίζουν έμποροι και μεγάλοι γαιοκτήμονες, οι οποίοι αποκτούν οικονομική και κοινωνική ισχύ και, κατά συνέπεια, θα επιδιώξουν να διαμορφώσουν ένα τρόπο ζωής που να τους διακρίνει σαφώς από τις χαμηλότερες κοινωνικές ομάδες. Στη Μεγαλόνησο το χριστιανικό στοιχείο αρχίζει να συμμετέχει όλο και περισσότεροι ενεργά στην κοινοτική διοίκηση. Παράλληλα, προσπαθεί να διαμορφώσει τον περιβάλλοντα χώρο του – την πόλη όπου ζει και το σπίτι όπου κατοικεί- σύμφωνα με τα πρότυπα του κλασικισμού και λίγο αργότερα του νεοκλασικισμού, αρχιτεκτονικών

ρευμάτων τα οποία βρίσκονται πλέον σε πλήρη ανάπτυξη στην πρωτεύουσα του μικρού αλλά ραγδαία αναπτυσσόμενου Ελληνικού Κράτους.

Επειδή η τόνωση του εθνικού φρονήματος και η δήλωση της εθνικής ταυτότητας στα ακόμη υπόδουλες στους Τούρκους περιοχές ήταν ενέργειες εθνικής προτεραιότητας για την Ελλάδα, η προσπάθεια για την εφαρμογή του κλασικισμού και αργότερα του νεοκλασικισμού ενισχύεται από το ελληνικό κράτος. Παράλληλα, το τουρκικό κράτος επιθυμώντας να εμφανίζει ότι και το ίδιο «εκσυγχρονίζεται», χρησιμοποιεί ξένους αρχιτέκτονες και υιοθετεί τις κλασικιστικές τους επιλογές στην κατασκευή των νέων δημοσίων κτηρίων. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι οι πρώτες εφαρμογές του κλασικισμού στην Κρήτη συναντώνται στα μεγάλα δημόσια κτήρια που κατασκευάστηκαν από το Τουρκικό κράτος καθώς και στις δειλές, σποραδικές και πολύ ενδιαφέρουσες διεισδύσεις ορισμένων χαρακτηριστικών στοιχείων της νεοκλασικής αρχιτεκτονικής (ξύλινοι ψευδοπεσσίσκοι με επίκρανα στις γωνίες των σαχνισιών, γείσα και θριγκοί από ξύλο, αετώματα κλπ.) στα διάφορα αστικά τουρκικά αρχοντικά.

Η πλήρης επικράτηση του νεοκλασικισμού, γίνεται μετά τη σύσταση, το 1898, της Κρητικής Πολιτείας. Επειδή στη Μεγαλόνησο ο μεγαλύτερος αριθμός κτισμάτων της περιόδου αυτής έχει κατασκευαστεί μετά την

Εικόνα 9: Νεοκλασικά στοιχεία της παλιάς πόλης των Χανίων

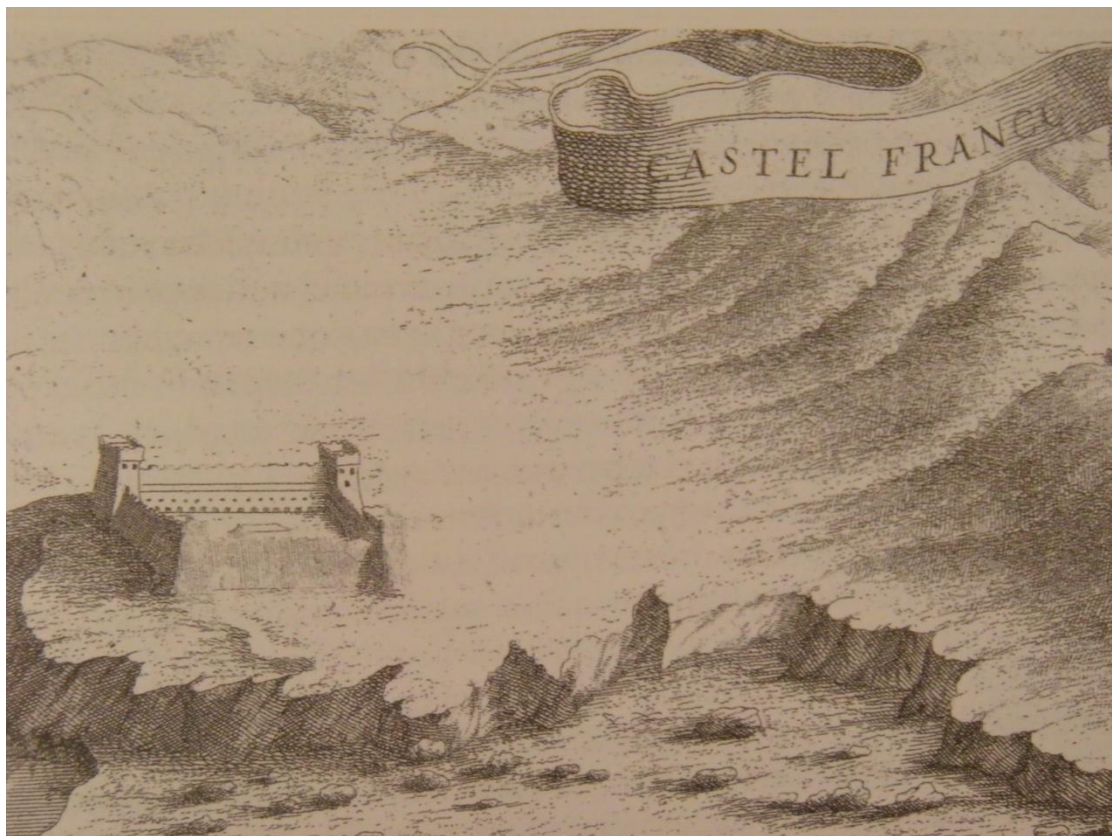
Αυτονομία, τα κτίσματα έχουν σχεδιαστεί σύμφωνα με τις αρχές του όψιμου ρομαντικού νεοκλασικισμού, καθώς και των ποικίλων τάσεων του εκλεκτικισμού. Το αποτέλεσμα ήταν να επικρατήσει από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και να εξελιχθεί σε κυρίαρχο αρχιτεκτονικό ρεύμα, ένας ιδιότυπος εκλεκτικισμός, ο οποίος χαρακτηρίζεται από την πληθώρα των νεοκλασικών στοιχείων που υιοθετούνται στο σχεδιασμό των διαφόρων κτισμάτων. Η ιδιαίτερα γοητευτική κτιριακή παραγωγή του θα διαρκέσει έως και την τρίτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα.

Β. Εκτός από τους μόνιμους οικισμούς, σ' όλο το νησί συναντάμε πολλούς μικρούς οικισμούς, που χρησιμοποιούνται εποχιακά για την καλλιέργεια ή την προφύλαξη των ζώων από τις κλιματολογικές συνθήκες. Οι οικισμοί αυτοί λέγονται μετόχια. Τα μετόχια βρίσκονται άλλοτε πάνω στα βουνά για την καλοκαιρινή διαμονή των βοσκών και των ζώων ή και για καλλιέργεια ή ακόμα στις πεδιάδες για την εποχή της σποράς ή της συγκομιδής. Μόνο οι κάτοικοι των Σφακιών εγκαταλείπουν ομαδικά το χειμώνα τα ορεινά χωριά τους για να εγκατασταθούν στους παραλιακούς οικισμούς του Λιβυκού πελάγους.

Εικόνα 10: Παραθαλάσσιος οικισμός στην περιοχή των Σφακιών, 1911

Οι περισσότεροι οικισμοί είναι ημιορεινοί ή ορεινοί. Οι παραθαλάσσιοι οικισμοί είναι ελάχιστοι, και αυτό οφείλεται όχι μόνο στη φυσική διαμόρφωση αλλά κυρίως στις ιστορικές συνθήκες, για προφύλαξη από πολέμους, επιδρομές και πειρατείες. Σημαντικός παράγοντας στην επιλογή της θέσης του οικισμού, σε όλη της διάρκεια της ιστορίας του νησιού είναι η ασφάλεια που εξασφαλιζόταν από τη θάλασσα. Στη Μινωική εποχή υπήρχαν πολλοί παράλιοι οικισμοί και αυτό οφειλόταν στη θρυλική θαλασσοκρατία του Μίνωα. Σε εποχές που δεν ελέγχεται η πειρατεία όπως στους μεταμινωικούς χρόνους ή κατά το δέκατο αιώνα, εποχή της Αραβικής κατάκτησης του νησιού, οι πληθυσμοί μετακινούνται σε ψηλότερα και πιο ασφαλή μέρη. Αρχικά οι παράλιες εγκαταστάσεις ήταν κυρίως φρούρια Αραβικά, Βυζαντινά, Αραβικά και Τούρκικα.

Εικόνα 11: Φραγκοκάστελο

Οι σημερινοί παραλιακοί οικισμοί είναι δημιουργήματα του τέλους του 19^{ου} αιώνα, με τον εποικισμό εγκαταλειμμένων βενετσιάνικων θέσεων, αλλά και νεότεροι. Οι αυθεντικοί παράλιοι οικισμοί είναι

ελάχιστοι και μόνο δυτικά των Χανίων βρίσκουμε ένα μεγαλύτερο αριθμό παραλιακών οικισμών.

Στη διάταξή τους οι ορεινοί οικισμοί παρουσιάζονται κυρίως αμφιθεατρικά είτε σε πλαγιά είτε στην κορυφή μικρού λόφου, σχηματίζοντας ένα είδος φρουρίου. Η δόμησή τους είναι συνήθως πυκνή και συνεχής κυρίως στην Ανατολική και Κεντρική Κρήτη. Στη Δυτική Κρήτη, και περισσότερο στις επαρχίες Σφακίων, Σελίνου και Κισσάμου, η δόμηση είναι αραιή, ελεύθερη σε μικρές κοινότητες. Την ίδια ελεύθερη και αραιή δόμηση συναντάμε στα μετόχια.

Το σχήμα των οικισμών παρακολουθεί το έντονο φυσικό ανάγλυφο του εδάφους και ποικίλει, άλλοτε γραμμικό με άξονα τον κεντρικό δρόμο που συγκεντρώνει το εμπόριο, τα καφενεία, την πλατεία, άλλοτε κυκλικό με κέντρο την πλατεία με την εκκλησία και το καφενείο και άλλοτε πέταλο. Συνήθως δεν έχουμε ένα συμπαγή οικισμό αλλά ένα σύνολο από γειτονιές. Στους περισσότερους οικισμούς διακρίνονται τρεις γειτονιές – Πανωχώρι, Κατωχώρι, και Μεσοχωριά – που καθορίζονται από τη διαμόρφωση του εδάφους.

Εικόνα 12: Οικισμός της Δυτικής Κρήτης. Εμφανείς οι τρεις γειτονιές που καθορίζονται από το ανάγλυφο του εδάφους.

Τα περιγράμματα των οικισμών με συνεχή δόμηση είναι συνήθως σαφή και καθορίζονται από φυσικά εμπόδια. Στους οικισμούς με ελεύθερη δόμηση, στα μετόχια και στα σφακιανά χωριά που τα πέτρινα σπίτια ταυτίζονται με το βράχο και γίνονται ένα ενώ τα περιγράμματα δεν είναι σαφώς καθορισμένα. Οι δρόμοι είναι συνήθως στενοί από 0,80 έως 2,50μ. πλάτος, παράλληλοι ή κάθετοι στις καμπύλες και σε πυκνό πλέγμα στους οικισμούς με συνεχή δόμηση, δημιουργώντας οικοδομικά τετράγωνα πυκνά και ακανόνιστα. Υπάρχουν ακόμα πολλά αδιέξοδα που χρησιμοποιούνται σαν αυλές. Οι κάθετοι στις καμπύλες δρόμοι έχουν μεγάλες κλίσεις και διαμορφώνονται με σκαλοπάτια που παρακολουθούν το βήμα των ζώων. Είναι λιθόστρωτοι με μικρές πέτρες και κλίση προς το εσωτερικό για την απορροή των νερών.

Εικόνα 13: Δρόμοι ανηφορικοί, λιθόστρωτοι, κάθετοι στις καμπύλες

Οι επιφάνειες των όψεων είναι σχετικά μικρές, 4-5 σπίτια, και σε διαφορετικά επίπεδα. Η ποικιλία αυτή υπάρχει και στα ύψη των σπιτιών, είτε αυτά έχουν δωμάτια ή στέγες. Η ποικιλία αυτή των όψεων, τα πλατώματα που δημιουργούνται, οι φυγές, ο τεθλασμένος άξονας

του δρόμου, αλλά και οι πέργκολες που πολλές φορές σκεπάζουν ένα κομμάτι του δίνουν στον οικισμό έναν αξιόλογο και ιδιόμορφο πολεοδομικό χαρακτήρα.

*Εικόνα 14:
Δρόμοι
κυκλικοί.
Δεξιά και
αριστερά η
χαρακτηρισ-
τική
πορτέλλα,
τονισμένη
με λαξευτά
ρουκούνια,
η είσοδος
στην αυλή*

Τα κρητικά χωριά δεμένα με το περιβάλλον τους αρμονικά και αξιοποιώντας σημαντικά φυσικά στοιχεία στην πολεοδομική τους σύνθεση, προσφέρουν σχεδόν πάντα μια ξεχωριστή εντυπωσιακή εικόνα.

Οι κυβικές μορφές των πέτρινων καμαρόσπιτων ταυτίζονται με το βράχο, δύσκολα ξεχωρίζουν, δίνοντας συχνά την εντύπωση τοίχων με ξερολιθιά. Η ποικιλία των δωμαίων των σπιτιών και οι καμινάδες είναι στοιχεία που συγκεκριμενοποιούν την εικόνα του οικισμού. Αλλά και στους οικισμούς με στέγες, η ποικιλία των υψών και των κλίσεων δίνει μια εικόνα εντυπωσιακή και κάνει τον οικισμό να προβάλλεται έντονα στο περιβάλλον του. Ευανάγνωστους φρουριακούς οικισμούς δεν θα συναντήσουμε στην Κρήτη και αυτό γιατί τις περισσότερες φορές, η ίδια η θέση του οικισμού, οχυρή από τη φυσική διαμόρφωση, εξασφάλιζε κατ' αρχήν την ασφάλεια και την αμυντική του οργάνωση, όπως τα χωριά των Σφακιών για παράδειγμα.

Οι παραλιακές πόλεις Χανιά, Ηράκλειο, Σητεία και Ρέθυμνο προστατεύονται από τείχη, που σε κάθε εποχή ενισχύονταν και επεκτείνονταν, περιλαμβάνοντας τους βούργους, που σχηματίζονται κάθε φορά με την εξάπλωση της πόλης. η αμυντική οργάνωση του νησιού ενισχύεται με αρκετά φρούρια (καστέλια) που χτίζονται στις πιο στρατηγικές θέσεις από τους Άραβες, τους Βυζαντινούς, τους Γενουάτες και τους Βενετούς που βρίσκονται σκορπισμένα σήμερα σε όλη την Κρήτη. Σε αυτά προστίθενται και οι πύργοι κατοικίες των βενετών φεουδαρχών στην ύπαιθρο που τις χρησιμοποιούσαν για να ελέγχουν τα φέουδά τους και να μαζεύουν τους φόρους των υποτελών τους κολίγων.

Αλλά και για τη φρουριακή οργάνωση των οικισμών, υπάρχουν και σήμερα πολλά στοιχεία που δείχνουν πως οι αρχικοί πυρήνες πολλών οικισμών θα πρέπει να είχαν παλαιότερα φρουριακή οργάνωση.

Εικόνα 15: Ορεινός οικισμός με πυκνή δόμηση στα Δυτικά της Κρήτης

Τα στοιχεία αυτά είναι κατ' αρχήν ο πυκνός ιστός του οικισμού και η επικοινωνία των σπιτιών, όπως αναφέρεται από τους κατοίκους. Σε

σπίτι της εξωτερικής πλευράς των οικισμών, σώζονται ακόμα τμήματα τειχών με σκαρπωτή μορφή, συγκεκριμένες είσοδοι σκεπασμένες με τόξα, βόλτα και πολλές στεγασμένες διαβάσεις, που πάνω τους επεκτείνεται ο χώρος της ιδιωτικής κατοικίας. Αυτά τα διαβατικά και τα βόλτα, στοιχεία γνωστά από τους βυζαντινούς χρόνους, χρησιμοποιούνται πολύ συχνά στις βενετσιάνικες πολεοδομικές λύσεις και ενισχύουν την άμυνα του οικισμού και την προφύλαξη των καταδιωκόμενων επαναστατών. Οι θέσεις αυτές λέγονται και σήμερα συνήθως Λότζες και είναι τόποι συγκέντρωσης των κατοίκων.

Εικόνα 16: Υπολείμματα του «σκαρπωτού» τοίχου στη βάση του κτιρίου που βρίσκεται στην άκρη του οικισμού, δείγμα οχύρωσης.

Κεφάλαιο 4: Η αρχιτεκτονική των πόλεων και της υπαίθρου της Κρήτης

A. Η Κρητική Αναγέννηση

Από τους πρώτους κιόλας χρόνους της βενετσιάνικης κυριαρχίας άρχισε να αναπτύσσεται στην Κρήτη μια έντονη οικοδομική δραστηριότητα που οφείλεται στα οχυρωματικά – αμυντικά έργα, στον εξωραϊσμό των πόλεων αλλά και στη δραστηριότητα των Βενετών και Κρητών φεουδαρχών. Την επίδραση των βενετογοθθικών επιρροών τον πρώτο καιρό στην αρχιτεκτονική του νησιού, μαρτυρούν τα ελάχιστα στοιχεία που σώζονται μέχρι σήμερα και που είναι κυρίως οξυκόρυφοι θόλοι και τόξα.

Εικόνα 1: Τα Χανιά από το Ακρωτήριο, 1688

Αργότερα οι νέες ιδέες της Αναγέννησης επηρεάζουν σημαντικά την πνευματική και καλλιτεχνική ζωή του τόπου. Η Κρήτη κυρίως από το 15^ο

ως και το 17^ο αιώνα, εποχή ειρηνική, έχει γίνει ένα σημαντικό αυτοδύναμο πολιτιστικό κέντρο, καταφύγιο για τον υπόδουλο Ελληνισμό, που ακτινοβολεί στην Ευρώπη. Από την εποχή αυτή σώζονται τα πιο ενδιαφέροντα κτίσματα που μαρτυρούν την ύπαρξη μιας κρητικής αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής. Η ανάγκη για την προστασία της τόσο πολύτιμης κτήσης κάνει τη Βενετία να κατασκευάζει πολλά στρατιωτικά έργα, σε όλη τη διάρκεια των τεσσάρων αιώνων της κυριαρχίας της. Αυτά είναι κυρίως οχυρώσεις πόλεων, φρούρια (καστέλλια), στρατώνες, αποθήκες, νεώρια, λιμάνια κ.τ.λ. οι παλιές βυζαντινές και γενοβέζικες οχυρώσεις επισκευάζονται κι επεκτείνονται. Η ανάπτυξη των πόλεων, η ανάγκη οχύρωσης των βούργων, η εμφάνιση του πυροβολικού στην τέχνη του πολέμου, παράλληλα με τη συνεχώς αυξανόμενη τουρκική απειλή ιδιαίτερα μετά την κατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως, αυξάνουν τις απαιτήσεις για οχυρωματικά έργα κυρίως το 16^ο και 17^ο αιώνα. Έτσι η «Αυθεντία» μετακαλεί στο «Βασίλειο της Κρήτης Ιταλούς μηχανικούς (inzenieri) και τους αναθέτει το σχεδιασμό και την εκτέλεση των έργων.

Εικόνα 2: Το λιμάνι των Χανίων κατά τον 17^ο αιώνα

Ο Βερονέζος αρχιτέκτονας του μανιερισμού Michele Sanmicheli, σχεδιάζει την οχύρωση της Κάντιας το 1462. Η κατασκευή των τειχών κράτησε 100 χρόνια κι είναι από τα μεγαλύτερα και σπουδαιότερα οχυρωματικά έργα της εποχής. Εκτός από τις οχυρώσεις των πόλεων, υπάρχουν στο νησί και πολυάριθμα φρούρια (καστέλλια). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το Φραγκοκάστελλο.

Εικόνα 3: Φραγκοκάστελλο. Το εσωτερικό του φρουρίου σήμερα.

Το μέγεθος αυτών των έργων, ο μεγάλος αριθμός τους, ο τρόπος κι η διάρκεια κατασκευής τους, επηρέασαν σημαντικά όλη την αρχιτεκτονική της εποχής και την εξέλιξή της. Είναι γνωστό πως στα έργα αυτά, όπως και σε όλα τα δημόσια έργα, χρησιμοποιούνται ντόπιοι μαστόροι, μουράροι, και συχνά κι Έλληνες αρχιτέκτονες, *proti*. Είναι λοιπόν φυσικό, στοιχεία είτε τεχνικά είτε μορφολογικά των οχυρωματικών έργων να μεταφέρονται συχνά και στην κατασκευή των ιδιωτικών σπιτιών και των άλλων έργων στο νησί. Χαρακτηριστικό τέτοιο στοιχείο είναι η ενίσχυση της κάτω γωνίας των κτιρίων, με

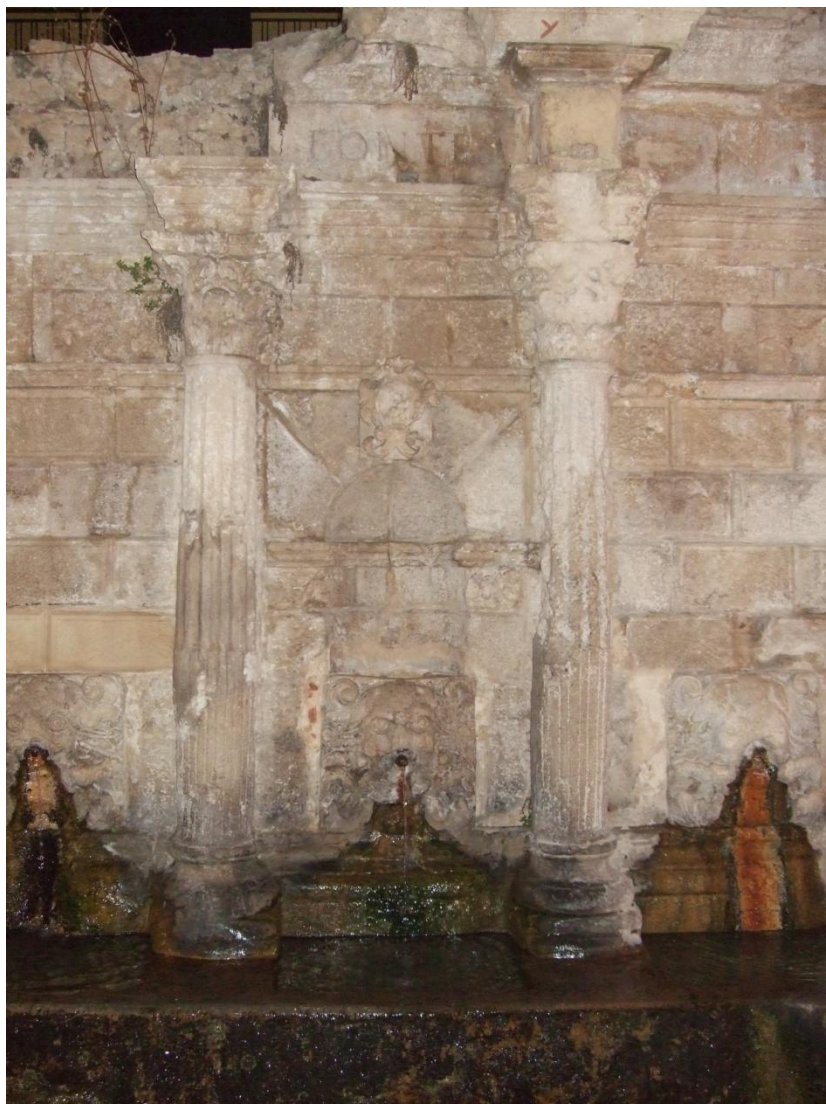
διαπλάτυνση της βάσης και διαμόρφωση των πλευρών με μια λοξή («σκαρπωτή») λιθοδομή από λαξευτή πέτρα. Είναι η γνωστή καντονάδα. Η χρησιμοποίηση της καντονάδας γίνεται όχι μόνο για λόγους μορφολογικούς, αλλά πιθανότατα για καλύτερη θεμελίωση κι εξασφάλιση μεγαλύτερης αντισεισμικότητας στο κτίριο.

*Εικόνα 4:
«Σκαρπωτή»,
όπως σώζεται
σήμερα σε
κάποια από
τα ενετικά
σπίτια της
παλιάς πόλης
των Χανίων.*

Η Βενετία δεν ενδιαφέρεται μόνο για τα στρατιωτικά έργα. Ο οικοδομικός εξωραϊσμός της πρωτεύουσας και των πόλεων είναι στενά δεμένος με το ηθικό κύρος της Διοίκησης. Η «Γαληνοτάτη Δημοκρατία» προσπαθεί να επιβάλλει το γόητρό της με καλοσχεδιασμένα δημόσια κτίρια αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής, όπως τα παλάτια του Δούκα, οι

«Λότζες», οι κρήνες, οι πύλες, οι πύργοι των ρολογιών, μνημεία, πλατείες κ.τ.λ. Για τα έργα αυτά όπως και για τις οχυρώσεις, η «Αυθεντία» μετακαλεί συχνά Ιταλούς μηχανικούς.

*Εικόνα 5:
Κρήνη από την
εποχή της
Βενετοκρατίας,
όπως αυτή
σώζεται στην
Παλιά Πόλη του
Ρεθύμνου*

Οι Βενετοί φεουδάρχες υποχρεώνονται εκτός από την κατοικία (βίλα ή πύργο) στην περιοχή του φέουδού τους, να διατηρούν και κύρια κατοικία σε μια από τις μεγάλες πόλεις Χανιά, Ρέθυμνο, Ηράκλειο. Αλλά και οι κρητικοί φεουδάρχες κι οι «cittadini» (αστοί) χτίζουν κι αυτοί αξιόλογα κτίσματα, ακολουθώντας το παράδειγμα των Βενετών, κυρίως το 15^ο και 16^ο αιώνα., που οι συνθήκες είναι πιο ειρηνικές.

Αλλά και στην αρχιτεκτονική των κατοικιών είτε των φεουδαρχών είτε των αστών παρατηρούνται, όχι με τόση καθαρότητα όπως στα μοναστήρια και στα δημόσια έργα, πολλές επιρροές της

αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής. Τα αναγεννησιακά αυτά στοιχεία εμφανίζονται κυρίως στη διαμόρφωση των όψεων και είναι συνήθως η τοξωτή πόρτα με παραστάδες και διακοσμήσεις κι ο τονισμός των ανοιγμάτων (τα δίλοβα παράθυρα, τα φουρούσια). Αλλά το πιο ενδιαφέρον παραδοσιακό στοιχείο που εμφανίζεται σ' όλα τα αναγεννησιακά κτίσματα της Κρήτης είναι το δώμα. Οι σκεπές είναι εντελώς επίπεδες, βαμμένες και ασβεστωμένες ώστε να μαζεύουν το νερό της βροχής. Τα νερά περνούν από λούκια και φεύγουν.

*Εικόνα 6:
Χαρακτηριστικό
παράδειγμα
ενετικής
αρχιτεκτονικής
στην Παλιά Πόλη
των Χανίων*

Διαπιστώνουμε λοιπόν πως η επίσημη κρητική αρχιτεκτονική της εποχής αυτής χρησιμοποιεί αναγεννησιακά πρότυπα, που τα προσαρμόζει στις τοπικές κλιματολογικές και κατασκευαστικές συνθήκες. Η λαϊκή αρχιτεκτονική παράλληλα χρησιμοποιεί

απλουστευμένα βασικά βενετσιάνικα χαρακτηριστικά, όπως η τοξωτή διαμόρφωση της εισόδου. Η προσαρμογή της αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής στις τοπικές συνθήκες κι η διατήρηση παραδοσιακών στοιχείων, είχαν σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας ντόπιας κρητικής αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής.

*Εικόνα 7:
Παράδειγμα
ενετικής
αρχιτεκτονικής
στην Παλιά Πόλη
των Χανίων.
Τοξωτή
διαμόρφωση της
εισόδου και
τονισμός των
ανοιγμάτων*

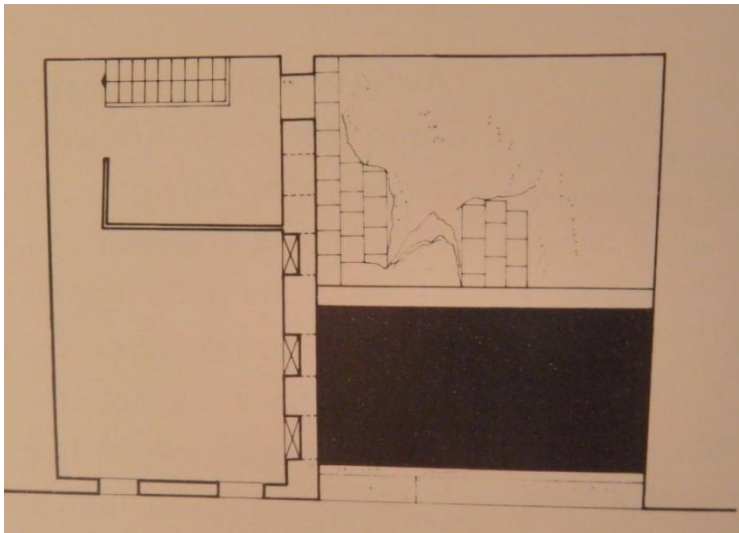
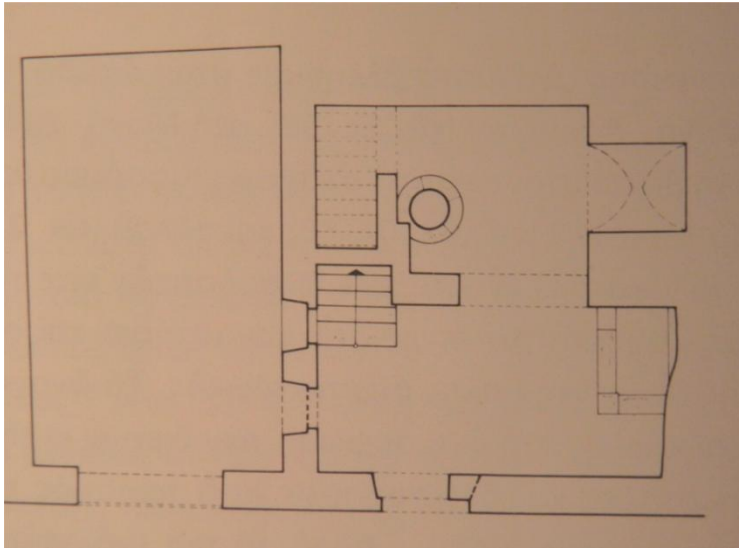
Οι ιδιωτικές κατοικίες της βενετοκρατούμενης Κρήτης μας δείχνουν τις προσαρμογές της αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής της Δύσης στις τοπικές συνθήκες αλλά και μας πληροφορούν για τα στοιχεία που

επηρέασαν την εξέλιξη της αστικής και της αγροτικής κατοικίας στο νησί.

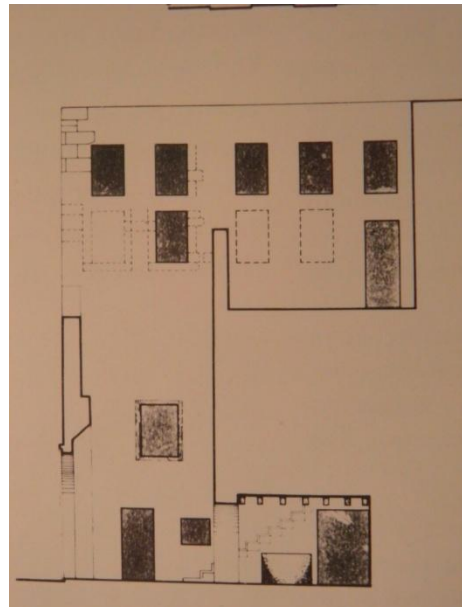
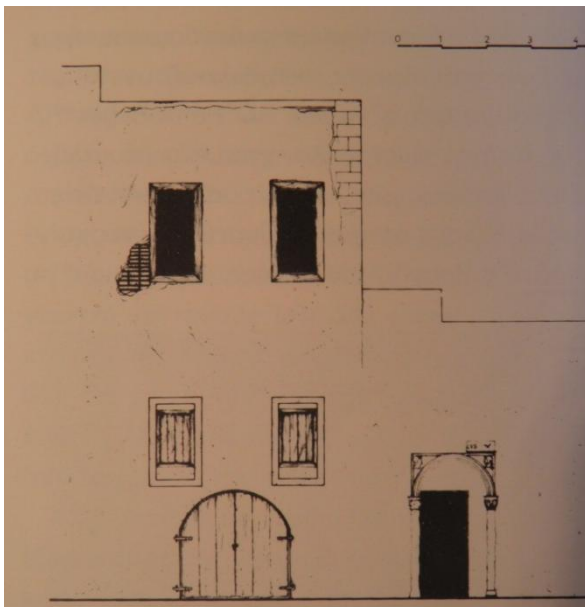
Πολλές κατοικίες – πύργοι, εξοχικές βίλες Βενετών φεουδαρχών, σώζονται στην ύπαιθρο, καθώς και στοιχεία απλούστερων βενετσιάνικων εξοχικών σπιτιών σε ερείπια. Η καταγραφή που έκανε ο Giuseppe Gerola πριν 70 χρόνια είναι πολύτιμη σήμερα, μια που τα περισσότερα από αυτά τα στοιχεία δεν υπάρχουν πια ή έχουν υποστεί τρομερές φθορές και αλλοιώσεις.

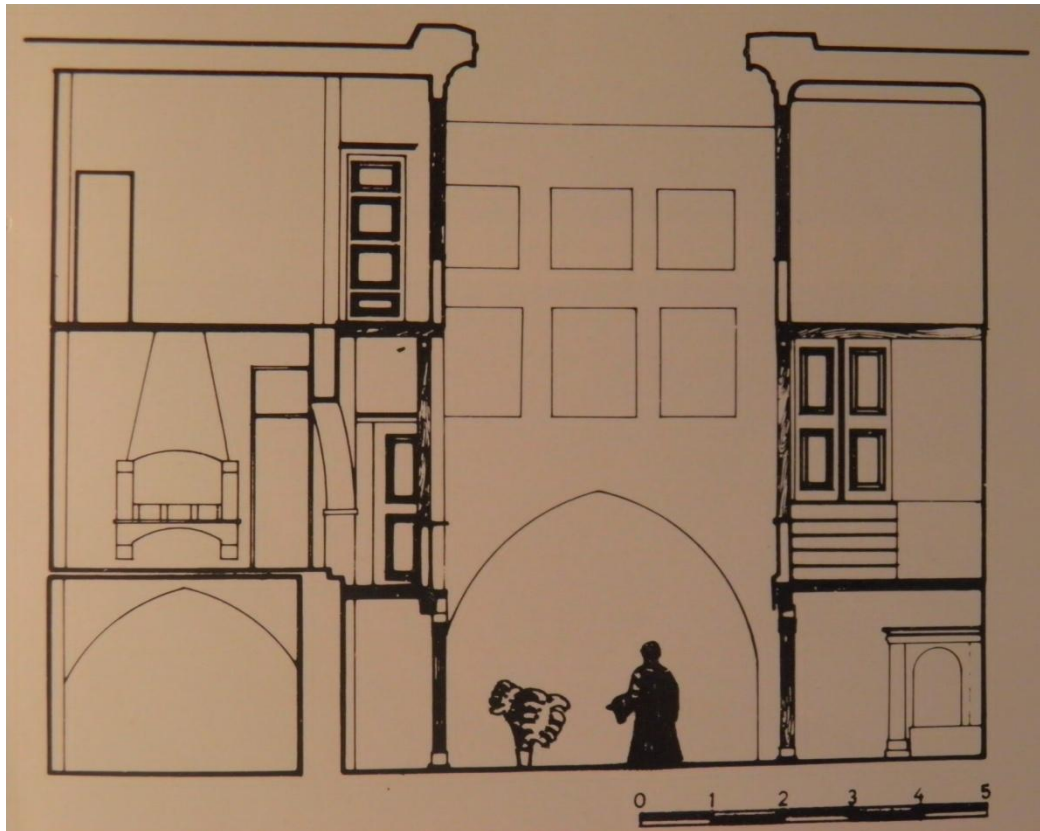
α) Αστική κατοικία

Τα κύρια μέρη του σπιτιού είναι το ισόγειο, το κατώγι, ο μεσόροφος, το μετζάο (βενετσιάνικα mesa ή mezzado),, κι ο όροφος, το ανώγι. Χαρακτηριστικό στοιχείο στην τυπολογία της κατοικίας είναι η ύπαρξη κύριας αυλής και πολλές φορές και δεύτερης βοηθητικής. Η θέση της αυλής καθορίζεται κυρίως από το μέγεθος των οικοπέδων. Σε πλατυμέτωπα οικόπεδα συναντάμε την αυλή να καταλαμβάνει ένα ακριανό τμήμα του προσώπου του οικοπέδου. Η είσοδος γίνεται κατευθείαν από το δρόμο με μια ψηλή πορτέλλα κι απομονώνεται τελείως με έναν ψηλό μαντρότοιχο. Το σπίτι αναπτύσσεται σε σχήμα Γ γύρω της. Στην αυλή υπάρχει η πέτρινη σκάλα για τον όροφο, η σκάφη για το πλύσιμο των ρούχων και το πηγάδι. Επειδή τα οικόπεδα των οχυρωμένων πόλεων ήταν συνήθως στενομέτωπα από έλλειψη χώρου, δε συναντιέται συχνά ο τύπος αυτός. Ο πιο συνηθισμένος τύπος αστικού σπιτιού έχει την αυλή στο εσωτερικό. Το σπίτι σχηματίζει Γ ή Π γύρω από την αυλή, που την τέταρτη πλευρά της κλείνεται από τη μεσοτοιχία του διπλανού σπιτιού. (Εικ. 8) Η είσοδος γίνεται από ένα σκεπαστό τμήμα που πάνω του υπάρχει ο όροφος. (Εικ. 9) Ο τύπος αυτός, απλουστευμένος σε μορφολογικά στοιχεία, συναντιέται κυρίως στην ύπαιθρο ακόμα μέχρι σήμερα. Είναι ο τύπος του σύνθετου σπιτιού με αυλή και σκεπαστή είσοδο.

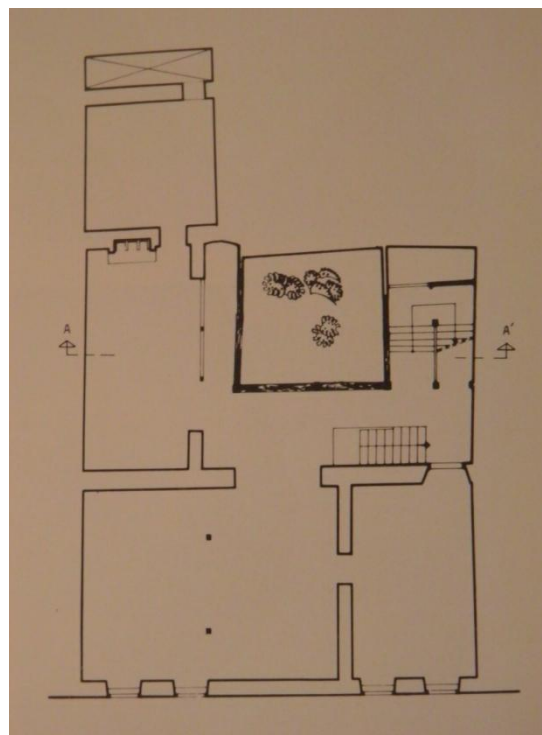
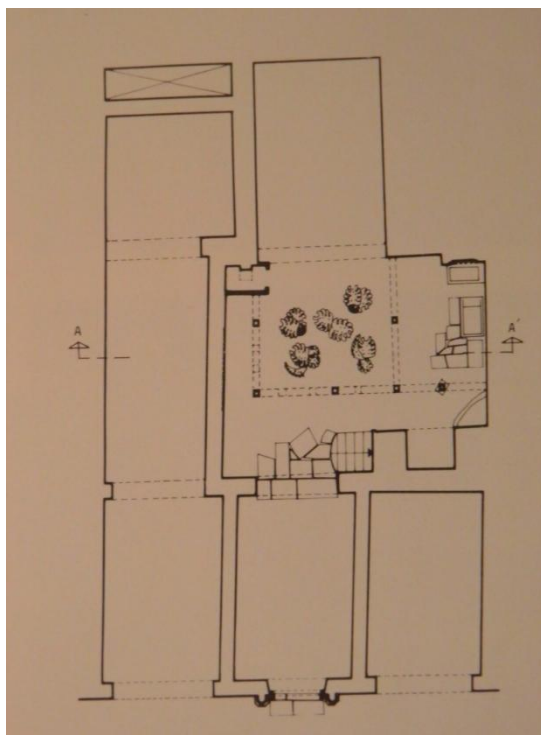

Εικόνα 8: Τυπικό παράδειγμα βενετσιάνικου σπιτιού σε σχήμα Γ. Στο ισόγειο υπάρχει το μαγαντζίνο με μια μεγάλη πόρτα προς το δρόμο. Πάνω από το μαγαντζίνο είναι το πόρτεγο. Στο β' όροφο είναι η κάμερα για τον ύπνο.

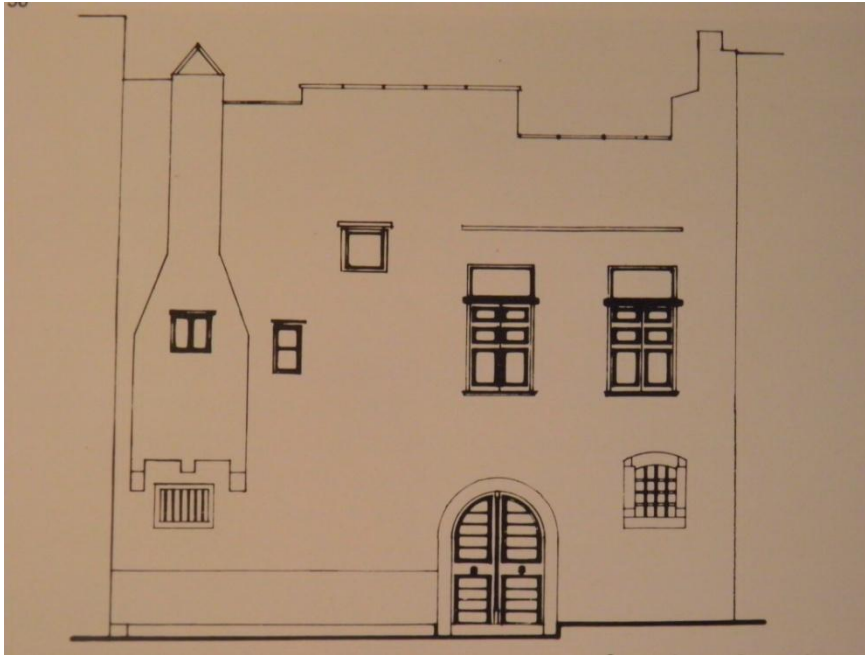

Εικόνα 9: Μέγαρο στην Παλιά Πόλη του Ρεθύμνου σε σχήμα Π, χρονολογείται πιθανότατα στα τελευταία 100 χρόνια της Βενετοκρατίας.

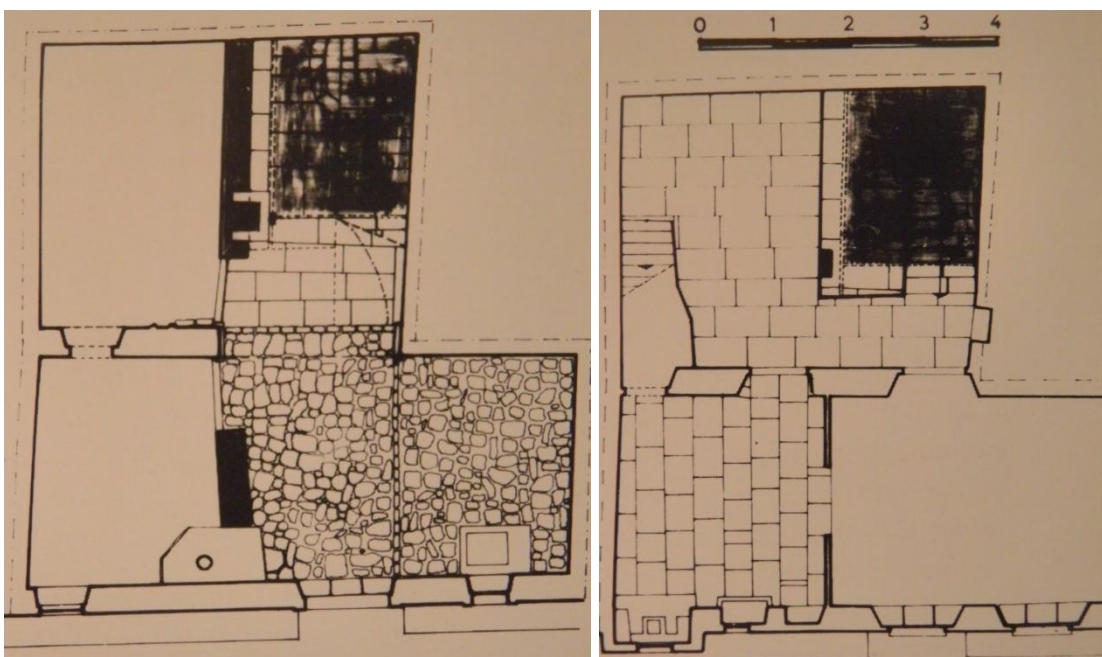

Στην κύρια αυλή ή στη βοηθητική, αν υπήρχε, βρισκόταν το πηγάδι, το μποτζάλε (βενετσιάνικα rozzo), ή στέρνα ή γιστέρνα (βενετσιάνικα cisterna), που συγκέντρωνε με τη βοήθεια των καντούτων τα νερά της βροχής από το δώμα και η σκάλα για τον όροφο. Ακόμη βρισκόταν σε αυτή η σκάφη για το πλύσιμο των ρούχων. Πολλές φορές δεν υπάρχει καθόλου αυλή και το ρόλο της παίζει ένας κεντρικός χώρος εισόδου που συγκεντρώνει τις βοηθητικές λειτουργίες. (Εικ. 10)

*Εικόνα 10:
Χαρακτηριστικό
δείγμα
κατοικίας των
λαϊκών τάξεων
στο Ρέθυμνο
και στα Χανιά.
Ο όροφος
εκτείνεται
πάνω από το
χώρο της
εισόδου που
συγκεντρώνει*

*όλες τις βοηθητικές λειτουργίες. Ο τύπος αυτός μορφολογικά και λειτουργικά
συνεχίζει να υπάρχει στη λαϊκή αρχιτεκτονική.*

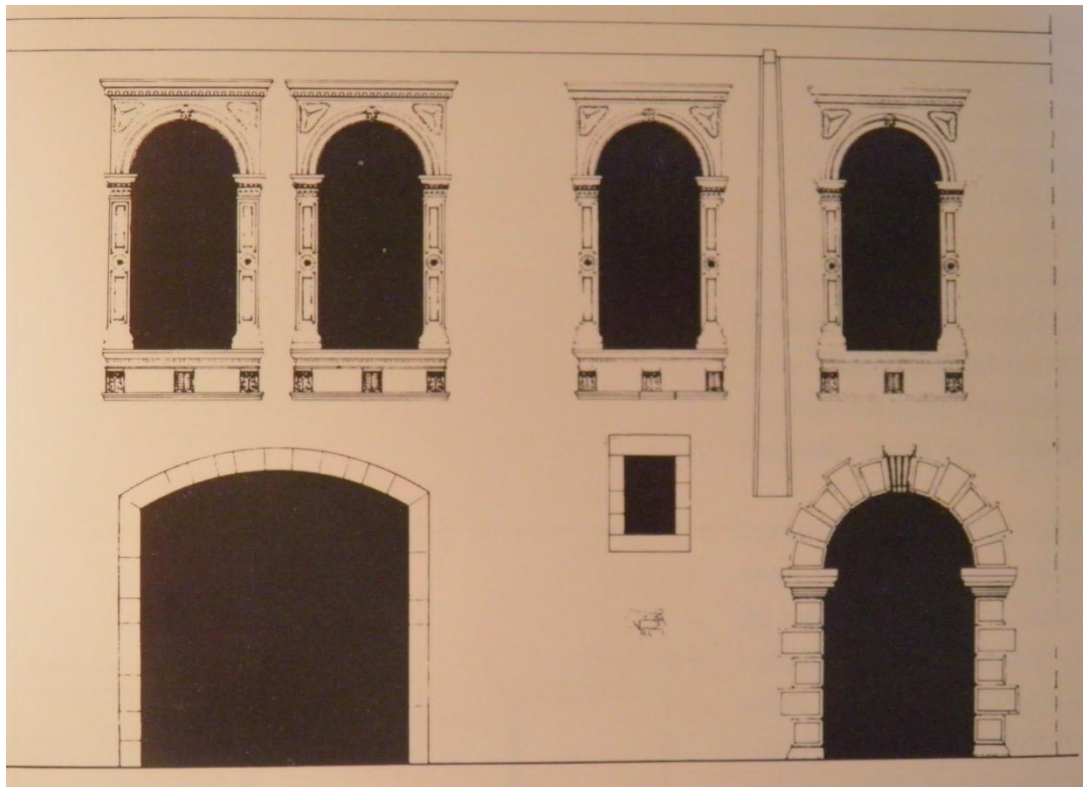
Στο κατώγι υπήρχαν οι βοηθητικοί χώροι, αποθήκες για τα τρόφιμα (στάρι, λάδι, κρασί) και για τα καζάνια όπου οι κάτοικοι έφτιαχναν το κρασί τους. Ακόμα εδώ έμεναν πιθανότατα κι οι υπηρέτες, οι φαμέγιοι. Μπροστά υπήρχε το μαγαντζίνο (βενετσιάνικα *magazzen*), που χρησίμευε για μαγαζί ή για εργαστήριο ή ακόμα και για αποθήκη. Είναι συνήθως στενόμακρος χώρος, μοιρασμένος από μια σειρά εγκάρσια διαταγμένα οξυκόρυφα τόξα. Συνήθως στεγάζεται με ξύλινη δοκιδωτή οροφή και σπανιότερα με θόλο. Το χαρακτηριστικό του είναι ότι έχει είσοδο με μεγάλο πλάτος και χαμηλωμένο τόξο.

Ο μεσόροφος (μετζάο) προοριζόταν κυρίως για την επαγγελματική απασχόληση του νοικοκύρη. Το ανώγι περιλαμβάνει μια μεγάλη σάλα ορθογωνικού σχήματος, το πόρτεγο, όπου συγκεντρώνεται η οικογένεια και οι επισκέπτες. Συνήθως έχει τη στενή πλευρά προς το δρόμο και φωτίζεται με 2 ή περισσότερα παράθυρα υψηλόκορμα ή εξωστόθυρες με αναγεννησιακή διαμόρφωση της εξωτερικής όψης. Πολλές φορές συναντάμε διπλά παράθυρα, παρακυπτικά και φωτιστικά. Δίπλα ή πίσω βρίσκονται οι κάμερες του σπιτιού. Στο πίσω μέρος του ορόφου είναι το μαγειρείο, το αποχωρητήριο και ένας εξώστης. Είναι στραμμένα στην εσωτερική αυλή κι οδηγεί σ' αυτά μια πέτρινη σκάλα.

Τα μορφολογικά στοιχεία είναι κυρίως η διαμόρφωση των θυρωμάτων και των παραθύρων με παραστάδες ή κολώνες και με τοξωτό ή ευθύγραμμο ανώφλι. (Εικ. 11,12) Οι παραστάδες έχουν κλασική διάρθρωση με βάση – κορμό – κιονόκρανο ή επίκρανο. Τα κλειδιά των τόξων τονίζονται είτε με την απλή προεξοχή του κεντρικού αψιδόλιθου είτε με γλυπτό φυτικό διάκοσμο. Με γλυπτό διάκοσμο στολίζονται και τα πλευρικά τρίγωνα του τόξου. Συνηθίζονται ακόμα τα οικόσημα κι οι επιγραφές που κυρίως είναι στα λατινικά. Ο τονισμός του κεντρικού θυρώματος, της πορτέλλας, έχει διατηρηθεί στη λαϊκή αρχιτεκτονική με γλυπτό διάκοσμο και μ' επιγραφές. (Εικ. 13,14)

Η κατασκευή των σπιτιών γίνεται με αργολιθοδομή πάχους 0,50 ως 0,70μ. Σε μερικά μέρη του σπιτιού κατασκευάζονται και λεπτοί ξύλινοι διαχωριστικοί τοίχοι. Στις λιθοδομές χρησιμοποιείται ακανόνιστος ή ορθογωνισμένος πωρόλιθος κι ισχυρό κονίαμα. Χαρακτηριστικό στοιχείο είναι η χρήση σφηνών από μικρές πέτρες. Οι λιθοδομές

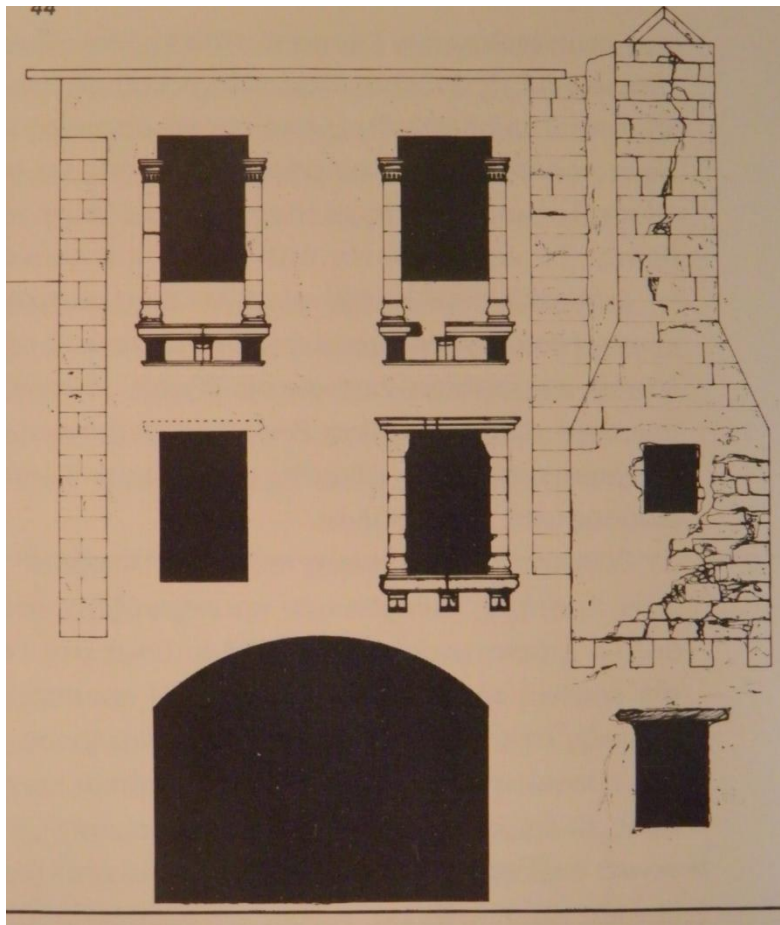
καλύπτονται μ' επιχρίσματα. Ξεχωρίζουν μόνο τα πέτρινα πλαίσια των ανοιγμάτων. Οι λαξευτές τοιχοποιίες είναι σπανιότερες και τις συναντάμε κυρίως στις γωνίες των κτιρίων, στους λαμπάδες των ανοιγμάτων και στα στηθαία των κλιμακοστασίων. Το αρμολόγημα των εμφανών λαξεμένων λιθοδομών είναι επηρεασμένο από την αρχιτεκτονική των φρουρίων κι οχυρώσεων που εφαρμόζονταν στην Κρήτη. Η επένδυση με λαξευτό πωρόλιθο γίνεται συνήθως σε μια μικρή περιοχή ή σ' ένα μέρος της πρόσοψης με τη μορφή της ισόδομης λιθοδομής. Στους εξωτερικούς σοβάδες χρησιμοποιείται ένα κοκκινωπό αργιλικής σύστασης χώμα, σμέλουγκα, ανακατεμένο με άμμο και άφθονο ασβέστη.

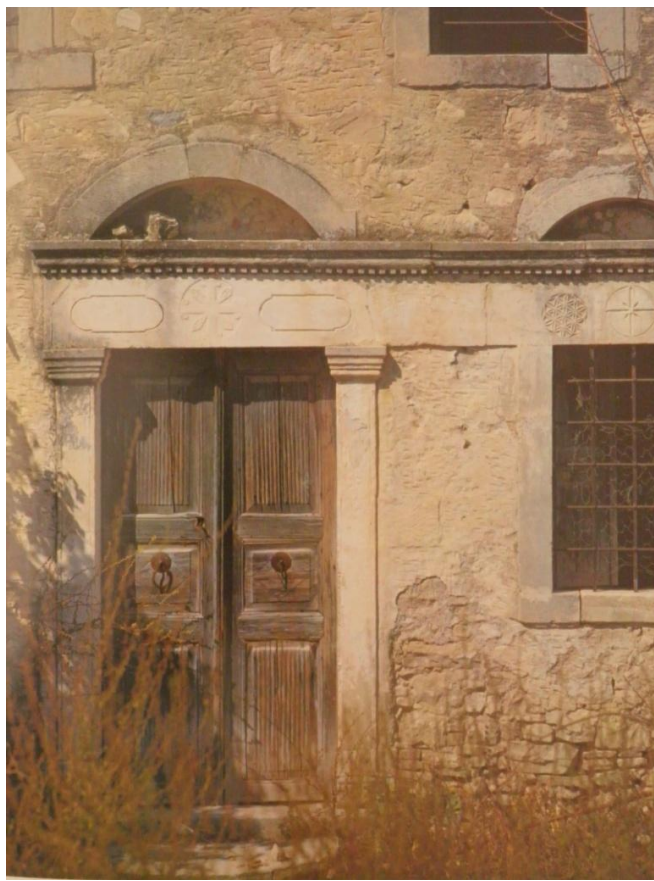
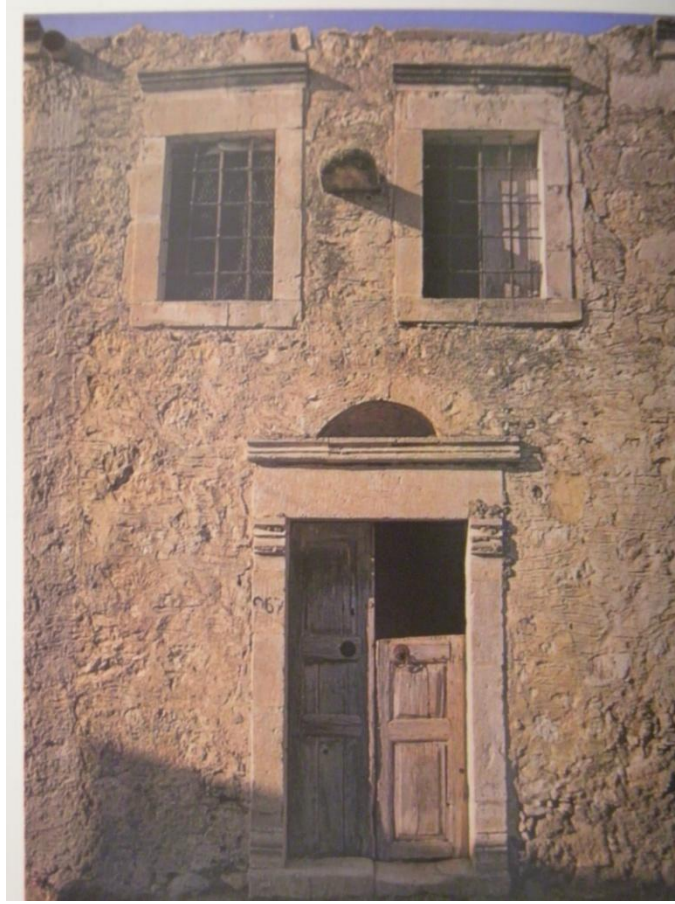
Εικόνα 11: Πρόσοψη βενετσιάνικου σπιτιού του 17^{ου} αιώνα, στο Ρέθυμνο. Τα επίκρανα και οι παραστάδες είναι ανάλογα με το μεγάλο θύρωμα της Μονής Αγ. Τριάδας Τζαγκαρόλων στο Ακρωτήρι Χανίων.

Αλλά το πιο χαρακτηριστικό απ' όλα τα στοιχεία του σπιτιού κι ενδιαφέρον στην κατασκευή είναι το δώμα, το οποίο αποτελεί χαρακτηριστικό μορφολογικό στοιχείο όλης της λεκάνης της Μεσογείου. Οι ιδιωτικές κατοικίες και τα ανάκτορα της Μινωικής Κρήτης

στεγάζονται με δώμα, που συνεχίζει να είναι σε χρήση μέχρι τους βυζαντινούς χρόνους, η χρήση του δωματος στην Κρήτη επεκτείνεται και στα δημόσια κτίρια της Αυθεντίας. Η απορροή του νερού γινόταν όπως με πέτρινες σκαλιστές κουτσουνάρες κι αναγλυφάδες. Τα δάπεδα του πόρτεγου, του μετζάου, των κοιτώνων ήταν ξύλινα. Η κεντρική αυλή, το μαγαντζίνο, το μαγειρείο, το αποχωρητήριο η λοτζέττα ήταν στρωμένα με μεγάλες ορθογωνικές πλάκες. Πολλές φορές στις αυλές βρίσκουμε δάπεδα με βότσαλα, χοχλάδια, με σχηματικές παραστάσεις. Στην υπηρεσιακή αυλή τα δάπεδα στρώνονται με πέτρες με ακανόνιστο σχήμα. Η σκάλα γινόταν με μεγάλα πέτρινα σκαλοπάτια που στηρίζονταν από τη μια μεριά στον τοίχο του σπιτιού κι από την άλλη σ' ένα παράλληλό του που χτίζεται εξωτερικά.

Εικόνα 12: Πρόσοψη σπιτιού στην Παλιά Πόλη του Ρεθύμνου. Διακρίνονται το μαγαντζίνο στο ισόγειο, το πόρτεγο με την καμινάδα στο πρώτο ανώγι και την κάμαρα στο δεύτερο ανώγι. Η μορφή των κιονόκρανων χρονολογεί το σπίτι στις πρώτες δεκαετίες του 17^{ου} αιώνα.

*Εικόνες 13, 14:
Καλοδουλεμένα
λαξευτά πέτρινα
πλαίσια
τονίζουν τα
ανοίγματα στη
λαϊκή κρητική
αρχιτεκτονική.*

β) Πύργοι – κατοικίες

Σε ολόκληρη την Κρήτη βρίσκουμε πύργους – κατοικίες των Βενετών φεουδαρχών, που τους χρησιμοποιούσαν για να ελέγχουν τα φέουδά τους, αλλά και για να μαζεύουν τους φόρους που επέβαλαν στους κολίγους του;. οι κατοικίες αυτές έχουν όλα τα χαρακτηριστικά της φρουριακής αρχιτεκτονικής, όπως τα χωρίς ανοίγματα ισόγεια και τη «σκαρπωτή» ενισχυμένη βάση, την καντονάδα, που καταλήγει στο γνωστό κορδόνι των οχυρώσεων.

Όπως παρατηρεί ο Gerola, ο παλαιότερος τύπος έχει σχήμα τετράγωνο, σχετικά περιορισμένης επιφάνειας μ' ένα ή δύο χώρους στο ισόγειο. Η είσοδος είναι συνήθως στον όροφο, όπου ανεβαίνει κανείς μ' εξωτερική πέτρινη σκάλα που συνεχίζεται σε μια μικρή ξύλινη ανασυρόμενη. Έτσι προστατεύεται καλύτερα η είσοδος από τους επιτιθέμενους. Τα παράθυρα είναι λίγα και μικρά. Σχεδόν πάντα πάνω από την είσοδο υπάρχει η απαραίτητη καταχύστρα. Ο τελευταίος όροφος στην τάρατσα έχει ψηλό στηθαίο για μεγαλύτερη προφύλαξη.

*Εικόνα 15: Πύργος
στο Μαρουλά
Ρεθύμνου*

Στην εξέλιξή του ο πύργος – κατοικία αποκτά περισσότερους χώρους γύρω από τον κεντρικό φρουριακό πυρήνα. Το σχήμα του είναι τώρα ένα μακρόστενο ορθογώνιο κι έχει περισσότερα χαρακτηριστικά μιας μονιμότερης κατοικίας. Συνήθως τοποθετείται παράλληλα στις καμπύλες.

γ) Βίλες

Στην κατηγορία αυτή των βενετσιάνικων κτισμάτων ανήκουν οι εξοχικές κατοικίες των φεουδαρχών, που ο φρουριακός τους χαρακτήρας έχει ατονήσει. Η κάτοψη και τα μορφολογικά τους στοιχεία ακολουθούν τα αναγεννησιακά πρότυπα της εποχής.

δ) Αγροτικά βενετσιάνικα σπίτια

Εκτός από τους πύργους – κατοικίες και τις βίλες υπάρχουν ακόμα στην ύπαιθρο τ' απλουστευμένα λαϊκά βενετσιάνικα σπίτια. Ελάχιστα στοιχεία τους σώζονται σήμερα. Ο Gerola αναφέρει το συγκρότημα των δυο βενετσιάνικων σπιτιών με τη λέξη Konak (κονάκι), που δείχνει πως μετά τους βενετούς οι Τούρκοι αγάδες και μπέηδες χρησιμοποίησαν τους πύργους, τις βίλες κι όλα τα βενετσιάνικα κτίσματα σαν δικές τους κατοικίες.

*Εικόνα 16:
Δύο
βενετσιάνικα
σπίτια. Τα
τοξωτά
παράθυρα
έχουν
στοιχεία του
15^{ου} αιώνα.*

Το ενδιαφέρον των σπιτιών αυτών, που χρονολογούνται στο 15^ο αιώνα, είναι ότι παρουσιάζουν, σε συνδυασμό με τα βενετσιάνικα, αρκετά λαϊκά και βυζαντινά στοιχεία. Είναι ένας τύπος σπιτιού που έχει διατηρηθεί μέχρι σήμερα στη λαϊκή αρχιτεκτονική της Κρήτης.

ε) Πύλες

Τα βενετσιάνικα στοιχεία που έχουν περισσότερο απ' όλα διασωθεί στο νησί είναι κυρίως θυρώματα ή πύλες των κτιριακών βενετσιάνικων συγκροτημάτων.

Εικόνα 17: Ο πυλώνας του συγκροτήματος Renieri την Παλιά Πόλη των Χανίων.

στ) Ελαιοτριβεία

Από τα σημαντικά βενετσιάνικα κτίσματα της υπαίθρου είναι και τα ελαιοτριβεία, που αρκετά από αυτά σώζουν σήμερα τις εσωτερικές τους καμάρες (θόλους).

Β) Αγροτικό Σπίτι

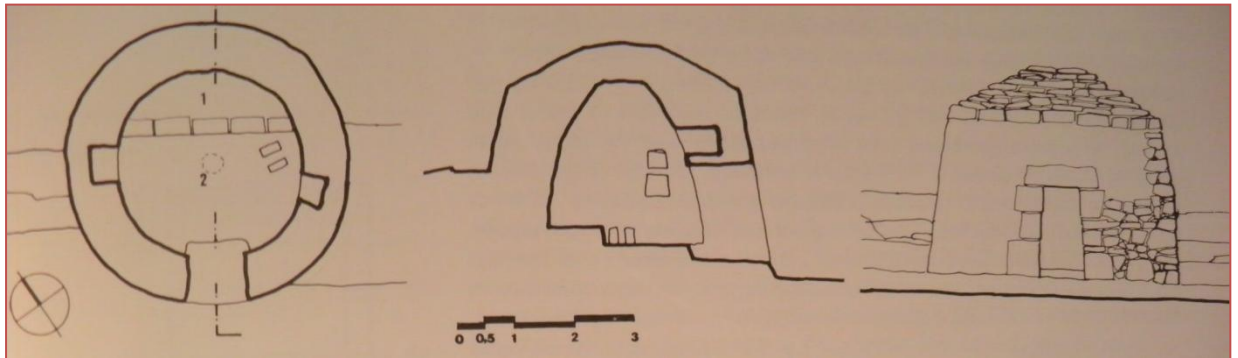
Το κρητικό λαϊκό αγροτικό σπίτι ανήκει στον τύπο του πλατυμέτωπου ή στενομέτωπου μονόσπιτου. Είναι λιτό, με απλή κυβική μορφή και μ' ελάχιστα ανοίγματα. Τα υλικά είναι η πέτρα, το ξύλο και το χώμα. Οι Κρητικοί χρησιμοποιούν στη φυσική τους κατάσταση ή πολύ λίγο επεξεργασμένα, με μια πρωτόγονη αίσθηση της ύλης, συνεχίζοντας έτσι στη μορφή αλλά και στην κατασκευή τον αρχέγονο τύπο του προϊστορικού σπιτιού της Κρήτης. Έχει έναν αυστηρό, ασκητικό χαρακτήρα. Πολλές φορές δύσκολα το ξεχωρίζεις από το βουνό όπου είναι γαντζωμένο.

Ο χαρακτήρας του κρητικού σπιτιού δικαιολογείται από την τραχύτητα του χώρου αλλά και της ζωής. Το βουνό, πηγή ζωής και καταφύγιο, οι συνεχείς επαναστάσεις και καταστροφές έκαναν τον Κρητικό να μην πιστεύει στη μονιμότητα του κτίσματός του. Αναγκασμένος να ξαναχτίσει από την αρχή πάνω στα ερείπια το σπίτι του, το χτίζει μ' έναν τρόπο πρόχειρο και γρήγορο, δίνοντας έτσι το χαρακτήρα του προσωρινού.

α) Θολιαστό σπίτι

Τα κτίσματα αυτά είναι κυρίως πρόχειρες κατοικίες βοσκών. Τις συναντούμε στο οροπέδιο της Νίδας στον Ψηλορείτη, στα Σφακιά αλλά και σε άλλες περιοχές. Είναι τα μιτάτα ή κούμοι όπως λένε τις καλύβες αυτές. Η τέλεια έλλειψη ξυλείας από την περιοχή αναγκάζει τους κατοίκους σ' αυτή τη λύση. Στο οροπέδιο της Νίδας τα μιτάτα χτίζονται με το εκφορικό σύστημα, με σχιστόπλακες πό την περιοχή. Μια μικρή χαμηλή πόρτα κι η τρύπα στην οροφή για να φεύγει ο καπνός είναι συνήθως τα μόνα ανοίγματα. Μια γωνιά στρωμένη μρ

θάμνους χρησιμεύει για κρεβάτι. Οι πεζούλες είναι πέτρινες μέσα κι έξω. Μια μεγάλη σχιστόπλακα χρησιμεύει για τραπέζι.

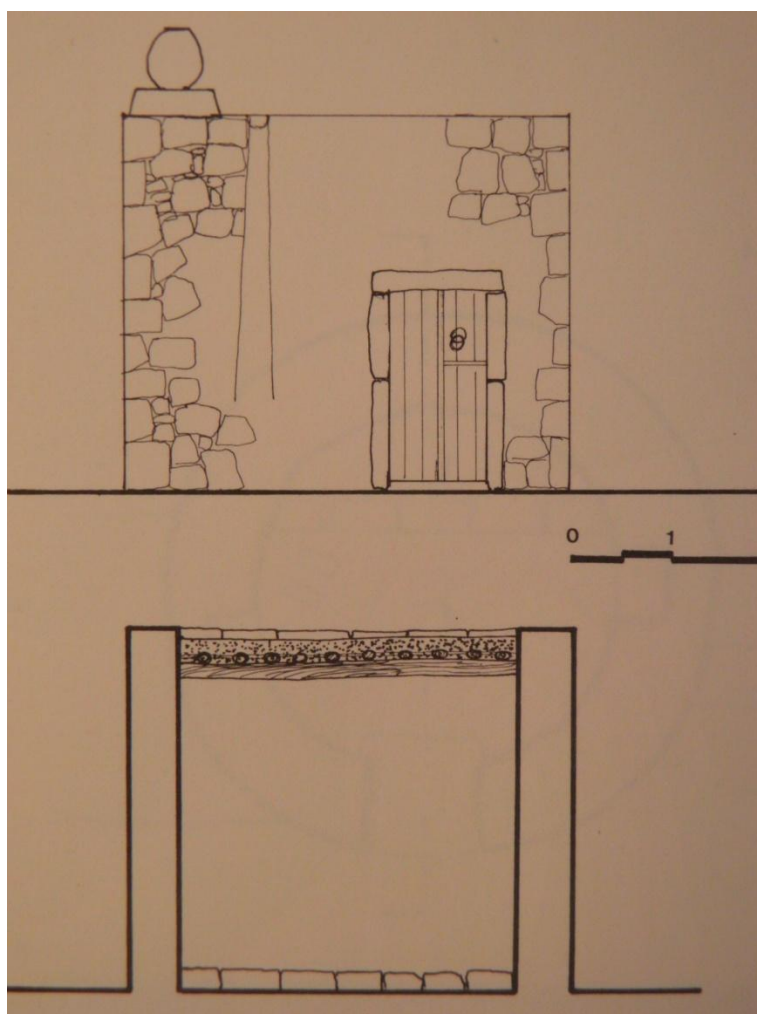
Εικόνα 18: Κούμος στον οποίο διακρίνονται 1. Ο χώρος για τον ύπνο και 2. Ο ανηφοράς στην κορυφή για να φύγει ο καπνός

Μια άλλη κατασκευή πρωτόγονου θολιαστού κτίσματος συναντάμε στα Σφακιά. Ο θόλος είναι χαμηλωμένος και η κατασκευή του πρωτόγονη. Χτίζουν καμάρες με λάσπη κι ημιλάξευτες πέτρες, σ' απόσταση 10 – 20εκ. τη μια από την άλλη., σχηματίζοντας έτσι μια σειρά τόξων. Τα ενδιάμεσα γεμίζουν με πέτρες γεμάτες κοιλότητες που δένουν η μια με την άλλη. Έτσι η κατασκευή στηρίζεται μάλλον στην τριβή παρά στις ενεργητικές ωθήσεις. Ο θόλος δε μένει τελικά εμφανής αλλά σκεπάζεται με δώμα.

β) Σπίτι με δώμα

Ο αρχικός πυρήνας του κρητικού λαϊκού αγροτικού σπιτιού ανήκει στον τύπο του δωματοσκέπαστου μονόχωρου, πλατυμέτρωπου ή στενομέτρωπου σπιτιού, που συναντάμε και στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο αλλά και σ' όλη τη Μεσόγειο. Είναι συνήθως ένα καθαρό μακρόστενο ορθογώνιο που συγκεντρώνει στο εσωτερικό του όλες τις λειτουργίες, το μαγείρεμα, τον ύπνο, τη φύλαξη των καρπών και των αγαθών της χρονιάς και συχνά τον ύπνο και τη φύλαξη των απαραίτητων κατοικίδιων ζώων. Οι διαστάσεις του προκύπτουν από τις κατασκευαστικές δυνατότητες των υλικών όπως είναι τα μήκη των ξύλων για την κατασκευή του δώματος, που κυμαίνονται από 2,50 ως 3,50μ. , και το διαθέσιμο χώρο για το χτίσιμο του σπιτιού. Έτσι στο στενομέτρωπο τύπο το πλάτος δεν ξεπερνά τα 3,50μ. και το μήκος βρίσκεται σε αναλογία 1:2 ή 1:3. Η επιφάνεια του σπιτιού για όλες τις

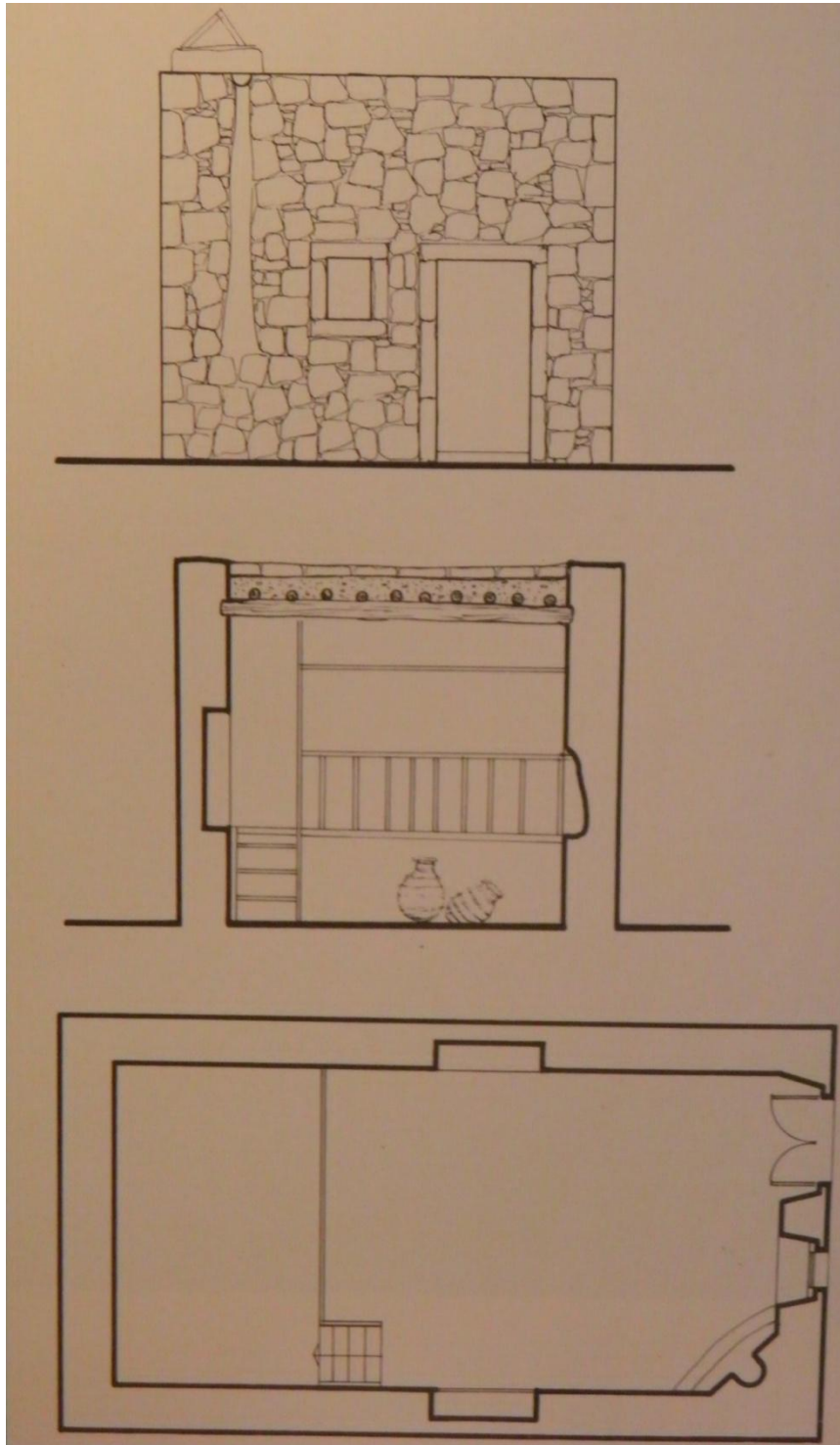
ανάγκες του ιδιοκτήτη στον αρχικό πυρήνα κυμαίνεται από 25 ως 35τ.μ.. Ο τύπος αυτός του σπιτιού συναντιέται σήμερα στα μετόχια, τους εποχιακούς οικισμούς. Στο στενομέτωπο τύπο μονόχωρου η είσοδος από τη στενή πλευρά είναι συνήθως μετακινημένη από τον άξονα του κτίσματος προς την άκρη. Αυτό δίνει τη δυνατότητα να τοποθετηθεί στο υπόλοιπο τμήμα της πρόσοψης ένα τζάκι γωνιακό, απλής μορφής με παρασιτιά, που χρησιμεύει για το μαγείρεμα αλλά και για το ζέσταμα του σπιτιού. Κι ακόμα μένει λίγος χώρος για να γίνει ένα μικρό παράθυρο.

Εικόνα 20: Ο τύπος του στενομέτωπου δωματοσκεπαστού μονόχωρου σπιτιού

Στο βάθος του κτίσματος διαμορφώνεται η γωνιά για τον ύπνο, με μια χτιστή πεζούλα. Στην εξέλιξή της, η γωνιά αυτή διαμορφώνεται σ' ένα πατάρι, το σοφά. Ο χώρος που μένει από κάτω χρησιμεύει για αποθήκη, ο μαγαντζές. Στους πλαϊνούς τοίχους διαμορφώνονται εσοχές για το σταμνί, ο λαϊνοστάτης, και το ντουλάπι. Χτιστές πεζούλες που

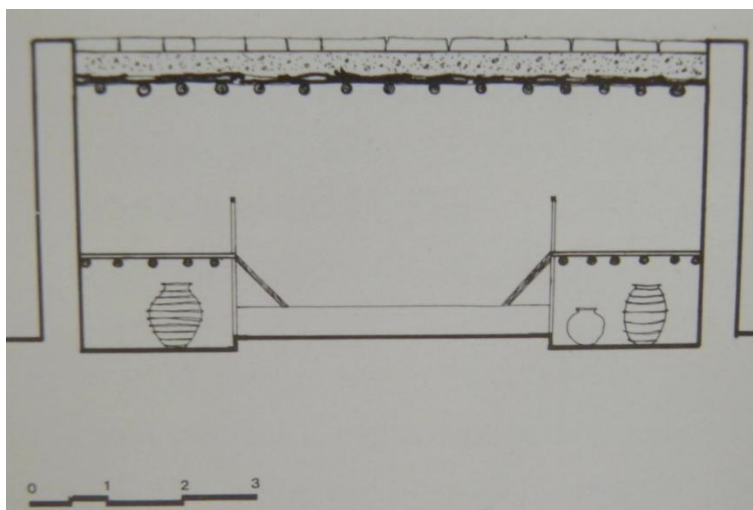
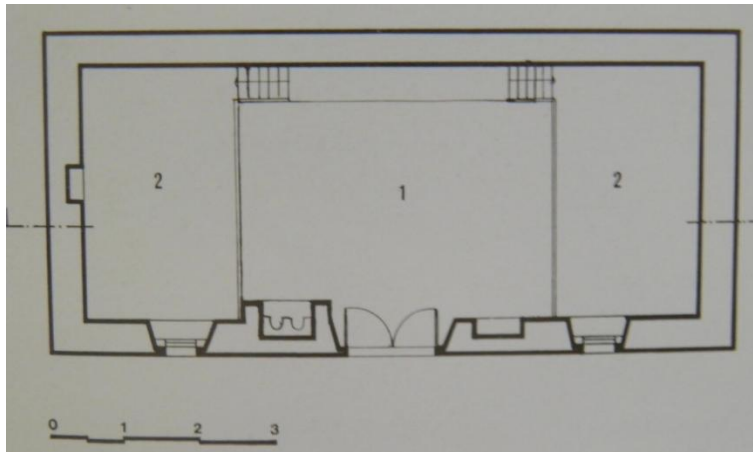
χρησιμεύουν για ν' ακουμπάνε τα σακιά με τον καρπό ή για κάθισμα συμπληρώνουν τον αρχικό πυρήνα του λαϊκού αγροτικού μονόσπιτου.

Εικόνα 21: Ο χώρος του ύπνου υπερυψώνεται. Κάτω από το σοφά αποθηκεύονται σε πιθάρια οι καρπό και οι προμήθειες της χρονιάς.

Στον αντίστοιχο πλατυμέτωπο τύπο η είσοδος γίνεται συνήθως στο κέντρο σε μια από τις μεγάλες πλευρές. Ένα μικρό παραθυράκι κοντά στην πόρτα συμπληρώνει το φωτισμό. Η πόρτα στο κέντρο δίνει τη δυνατότητα να ξεχωρίσουν οι λειτουργίες. Στη μια στενή πλευρά το

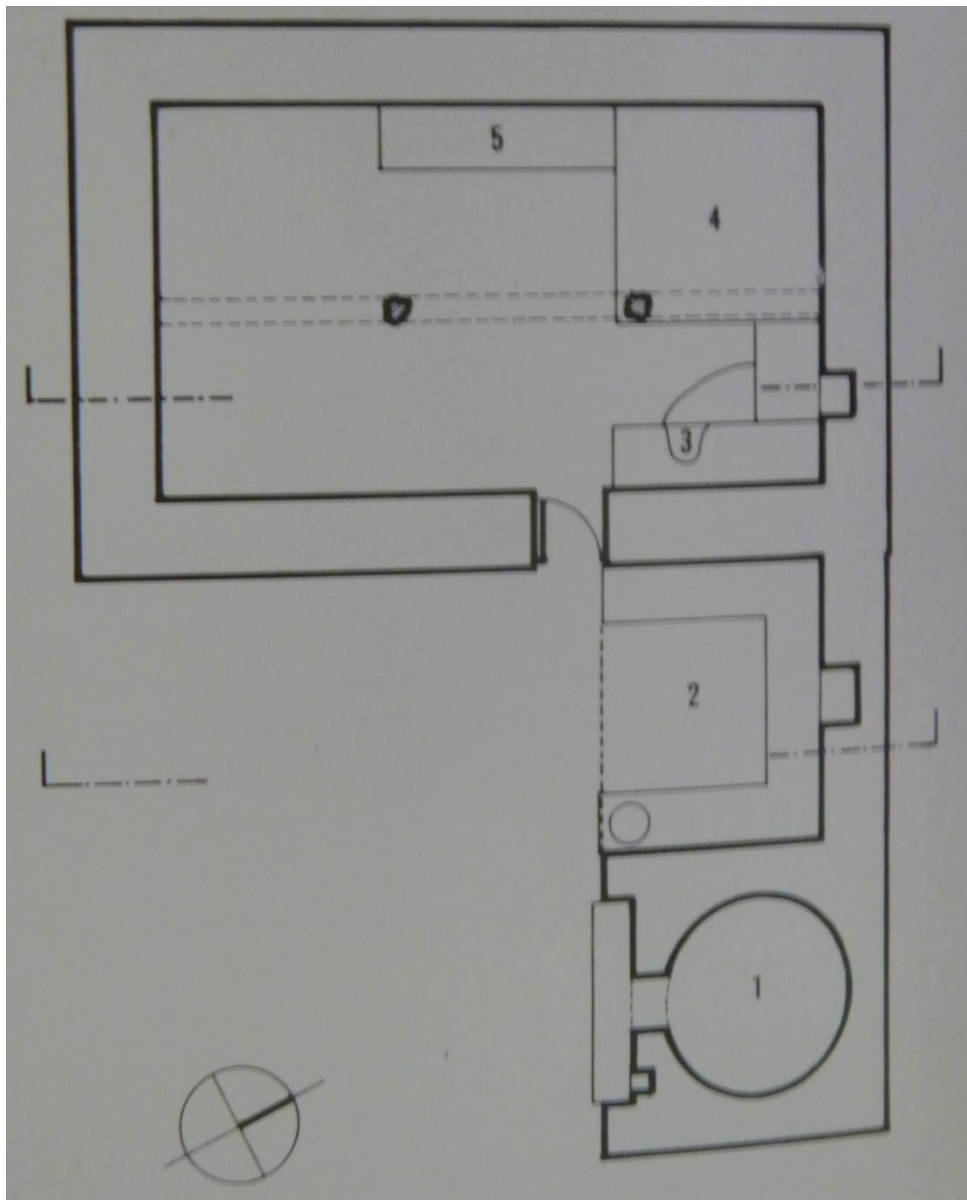
μαγείρεμα, στην άλλη ο ύπνος σε πεζούλα ή σοφά. Το πλατυμέτωπο μονόχωρο στην εξέλιξή του έχει τη δυνατότητα να αποκτήσει σοφά ύπνου και στις δυο στενές πλευρές του. Τότε το τζάκι μπαίνει στη μεγάλη πλευρά της εισόδου.

Εικόνα 22: Η εξέλιξη του πλατυμέτωπου μονόχωρου, όπου διακρίνονται 1. Η σάλα, 2. Σοφάδες για τον ύπνο.

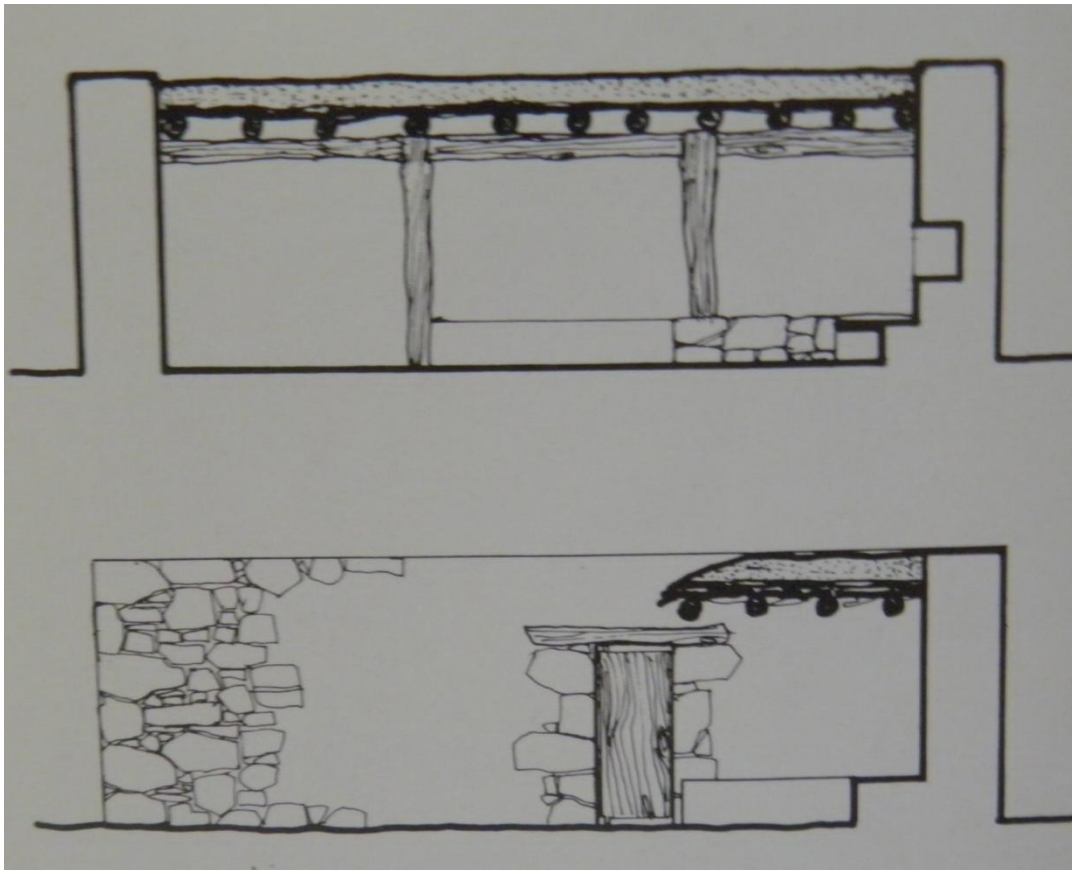
Στις παραπάνω παραλλαγές του απλού μονόσπιτου έρχεται να προστεθεί συχνά ένα στεγασμένο οξωστάρι, που συνήθως περιλαμβάνει και το φούρνο. Το οξωστάρι αυτό στεγάζεται, όπως και το σπίτι, με δώμα που στηρίζεται σε ξύλινους στύλους. Στα στενομέτωπα σπίτια καλύπτει όλη την πρόσοψη, συνεχίζοντας έτσι τον τύπο του αρχαίου μεγάρου. Στα πλατυμέτωπα καλύπτει ένα τμήμα της πρόσοψης. Η προσθήκη του φούρνου και του στεγασμένου οξιώστη, σε σχήμα Γ με το κυρίως κτίσμα, είναι η πρώτη προσθήκη για την εξέλιξη του σπιτιού. Ο τύπος αυτός των κτισμάτων, τόσο μορφολογικά όσο και κατασκευαστικά, είναι η συνέχεια του αρχέγονου τύπου του προϊστορικού σπιτιού της Κρήτης.

Η πέτρα και το ξύλο χρησιμοποιούνται στη φυσική τους κατάσταση με την ελάχιστη δυνατή επεξεργασία. Ο Κρητικός, αιώνες τώρα, κατέχει καλά τις δυνατότητες των υλικών που διαθέτει και πώς να τις εκμεταλλευτεί ώστε να μπορέσει να στήσει γρήγορα το καινούριο του σπιτικό, στη θέση των ερειπίων από τους πολέμους, τις επαναστάσεις και τους σεισμούς. Εκμεταλλεύεται στη συνοχή που δίνει η ακανόνιστη μορφή του φαγωμένου ασβεστόλιθου. Οι στραβάδες του ξύλου ή οι διχάλες αξιοποιούνται λειτουργικά.

Εικόνα 23: Μιτάτο στο οποίο ξεχωρίζουν 1. Ο φούρνος, 2. Οξωστάρι στεγασμένο, 3. Η πυροστιά για το μαγείρεμα, 4. Πεζούλα για τον ύπνο, 5. Πεζούλα για τους καρπούς

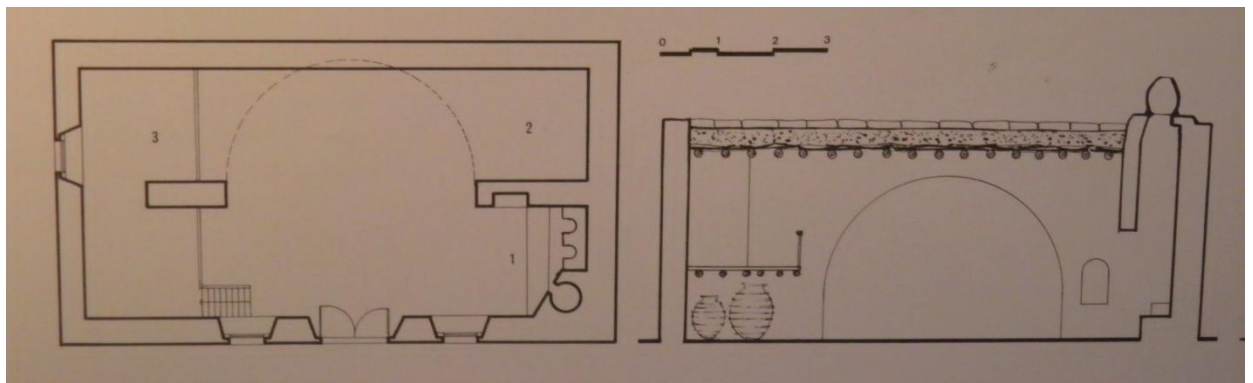
Όταν χρειάζεται ν' αυξηθεί το πλάτος ή το μήκος του σπιτιού, τότε προστίθεται ένα ξύλινο μεσοδόκι που βοηθάει στη στήριξη του δώματος. Το μεσοδόκι στηρίζεται και σ' ένα ή δύο ξύλινους στύλους. Ο ξύλινος αυτός στύλος, ο κέντης ή λυρατζής ή μποντέλλο ή στάτης πόπως τον λένε, έχει τις ρίζες του στη μινωϊκή εποχή. Το ξύλινο μεσοδόκι έρχεται να το αντικαταστήσει ένα λίθινο ημικυκλικό τόξο, η καμάρα. Η καμάρα, όπως και το μεσοδόκι, γίνονται για ν' αντιμετωπιστεί το μικρό μήκος των ξύλων, ο λυγισμός που δημιουργούν τα φορτία του χώματος στο δώμα, που με την προσθήκη που γίνεται για τη συντήρησή του κάθε χρόνο αποκτά ένα σημαντικό πάχος, αλλά και το φορτίο του χιονιού στα ορεινά, ν' ανακουφιστούν οι πλαϊνοί τοίχοι και ν' αυξηθεί η ωφέλιμη επιφάνεια του σπιτιού.

Εικόνα 24: Μιτάτο στο οποίο ξεχωρίζει το μεσοδόκι που στηρίζεται σε δύο στύλους.

Τα καμαρόσπιτα συναντώνται σ' ολόκληρη την Κρήτη κι είναι ο πιο διαδεδομένος κι αγαπητός τρόπος σπιτιού. Συχνότερα συναντιέται σε

μέρη όπου λείπουν τα δάση που μπορούν να προμηθεύουν μεγάλα μεσοδόκια. Το χώρισμα του ορθογωνίου της κάτοψης με την καμάρα δημιουργεί στα πλάγια τέσσερις χώρους που έχουν λειτουργική αυτονομία, χωρίς να διασπάται η ενότητα του χώρου. Οι χώροι αυτοί χρησιμεύουν για τον ύπνο, το μαγείρεμα, αλλά και σαν βοηθητικοί, όπως πατητήρι, αποθήκη. Το άνοιγμα της καμάρας δίνει ένα ύψος που συνήθως επιτρέπει και την «καθ' ύψος» διαίρεση του σπιτιού. Η καμάρα χωρίζει το σπίτι σε δύο σπάλες, όπως λέγονται, την μπροστινή και την πίσω. Οι τέσσερις κόγχες που διαμορφώνονται από τους πεσσούς της καμάρας λέγονται καντούνια ή καλτούκια κι έχουν συνήθως το ίδιο πλάτος. Το πλάτος στα καντούνια, ανάλογα με την περιοχή, ποικίλει από 1,70μ. στα Σφακιά, μέχρι 2,50 – 3,00μ. Το άνοιγμα της καμάρας είναι συνήθως 4,50 – 5,00μ.

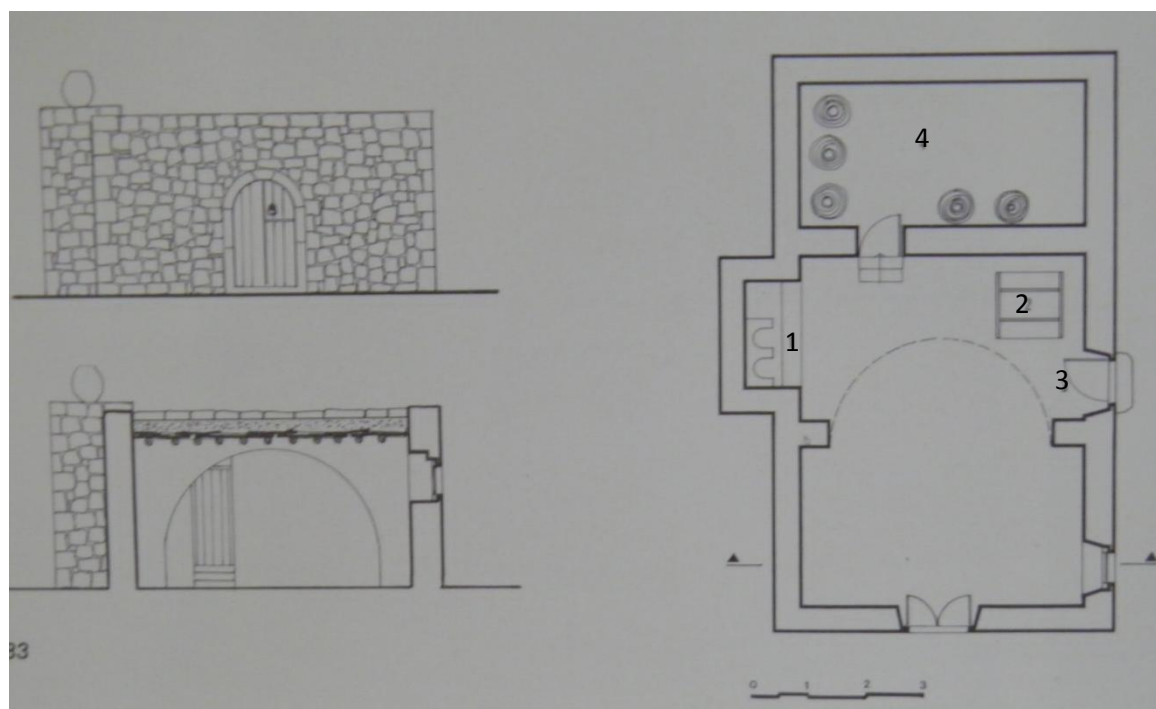
Εικόνα 25: Τυπικό πλατυμέτωπο καμαρόσπιτο. 1. Η καμινάδα, 2.Αποθήκη, 3. Σοφάς για τον ύπνο

Στην μπροστινή σπάλα, στο ένα καντούνι διαμορφώνεται η κουζίνα, το τζάκι ή καμινάδα όπως τη λένε, διατηρώντας το βυζαντινό της όνομα. Ο χώρος αυτός χωρίζεται από τον υπόλοιπο με κάποιο χαμηλωμένο τόξο. Είναι χώρος με θαλπωρή και με μια ξεχωριστή σημασία, που περιλαμβάνει το φούρνο και το τζάκι. Πεζούλες, ξύλινα ράφια και θυρίδες (εσοχές) συμπληρώνουν τον εξοπλισμό αυτής της γωνιάς, που μαζεύει την οικογένεια στις κρύες μέρες. Το τζάκι καταλήγει στον ανηφορά, την καπνοδόχο μια μεγαλύτερη τρύπα για να φεύγει ο καπνός. Η τρύπα αυτή σκεπάζεται συνήθως μ' ένα σπασμένο πιθάρι, το σπασοπίθαρο, που χτίζεται μέσα στο τμήμα αυτό του δώματος που

είναι λίγο υπερυψωμένο. Το πιθάρι σκεπάζεται τις βροχερές μέρες με μια πλάκα.

Στο άλλο καντούνι της μπροστινής σπάλας είναι συνήθως το πατητήρι, που σκεπάζεται με ξύλα όλο τον υπόλοιπο καιρό όταν δε χρησιμοποιείται και χρησιμεύει και για ύπνο, ή κάποιος σοφάς με αποθήκη, μπουλμέ, στον αποκάτω χώρο. Και τα άλλα δύο καντούνια διαμορφώνονται ανάλογα με σοφάδες κι αποθήκες. Ο κεντρικός χώρος λέγεται σάλα και συγκεντρώνει όλη την οικογένεια στια χαρές και στις λύπες. Ο τοίχος που είναι απέναντι στην είσοδο είναι πάντα τυφλός, χωρίς κανένα άνοιγμα. Μια πεζούλα χτιστή σ' όλο το μήκος ή ένας μεγάλος καναπές κάνουν το χώρο αυτό φιλόξενο και οικείο. Συνήθως το μοναδικό άνοιγμα είναι η πόρτα κι ένα – δύο πολύ μικρά παράθυρα στους σοφάδες. Η αναλογία φωτιστικής επιφάνειας προς την επιφάνεια της κάτοψης στα ορεινά σπίτια είναι περίπου 4%.

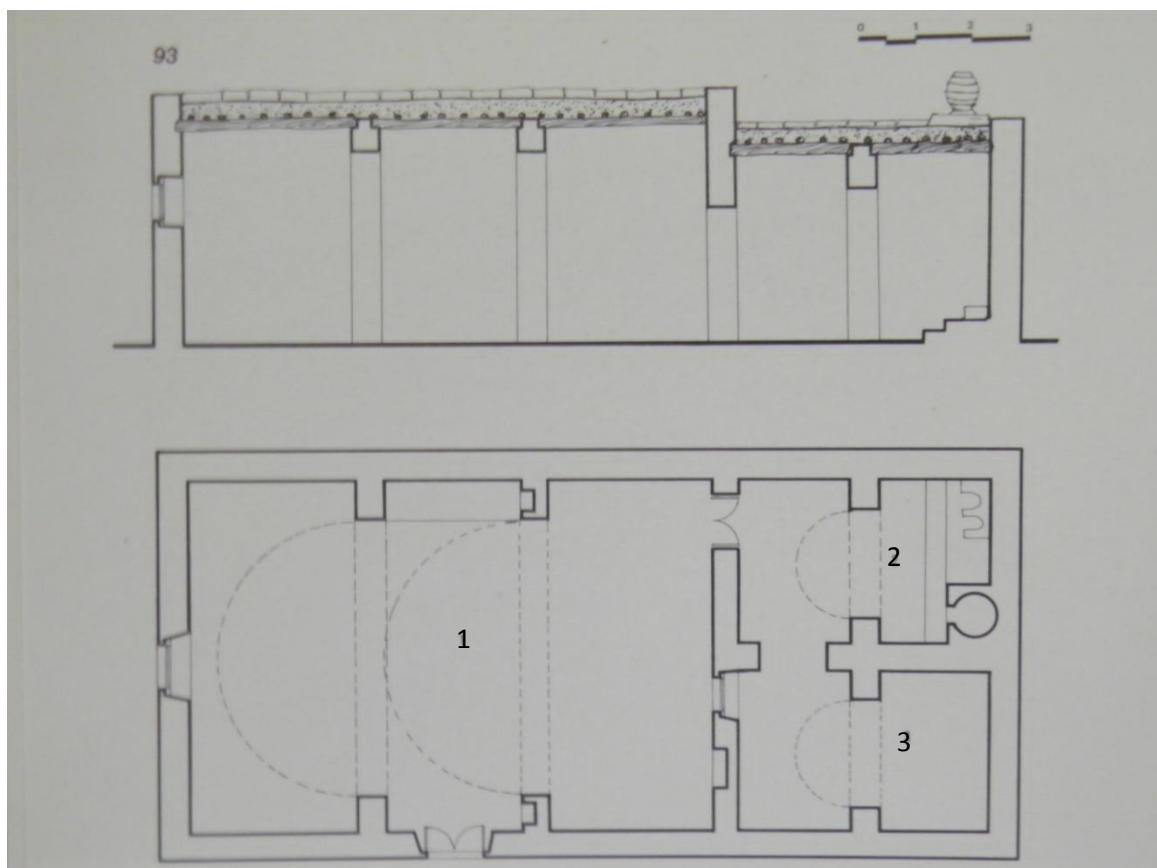
Τα καμαρόσπιτα είναι κι αυτά στενομέτωπα ή πλατυμέτωπα. Τα σφακιανά καμαρόσπιτα είναι κυρίως πλατυμέτωπα και παρουσιάζουν ίδιες αναλογίες με τα καμαρόσπιτα της Κύπρου. Οι αναλογίες του ορθογωνίου της κάτοψης είναι περίπου 1:2 κι η επιφάνεια που καλύπτει το σπίτι περίπου 30 – 50 τα.μ.

Εικόνα 26: Τυπικό στενομέτωπο καμαρόσπιτο. 1. Η καμινάδα, 2. Ο αργαλειός, 3. Πορτούλα για τον κήπο, 4. Ο μαγαντζές

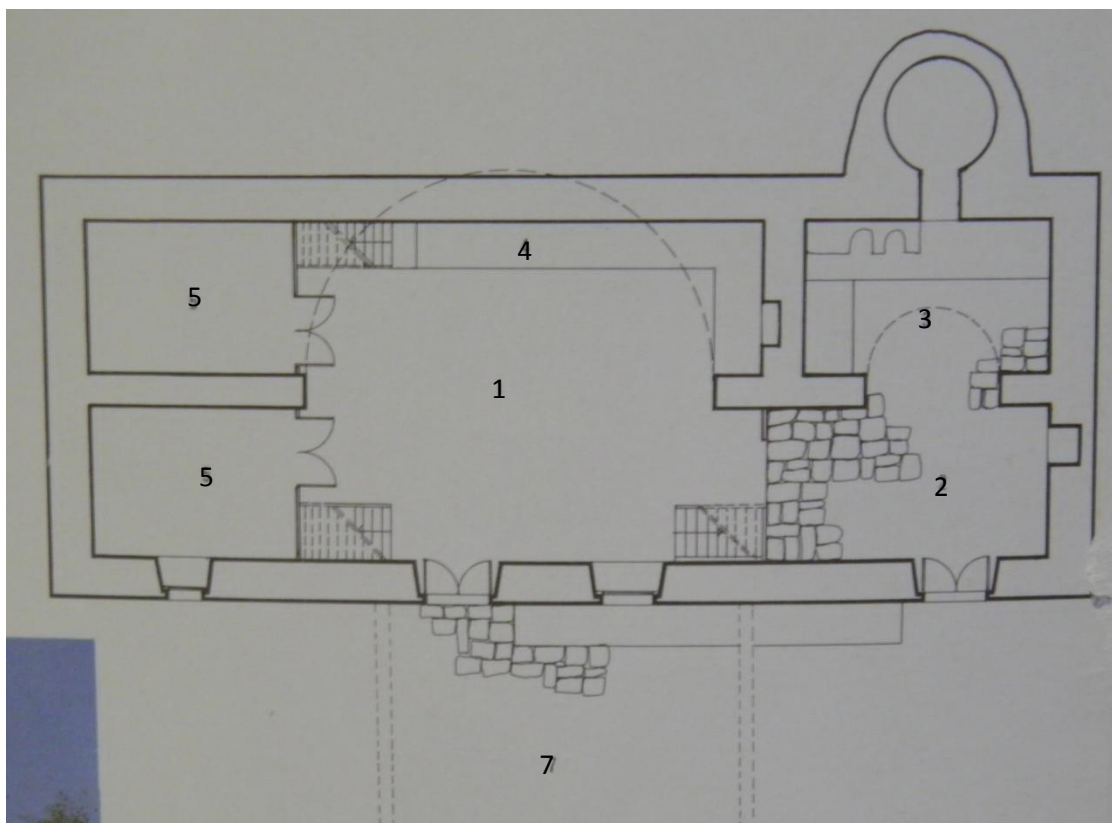
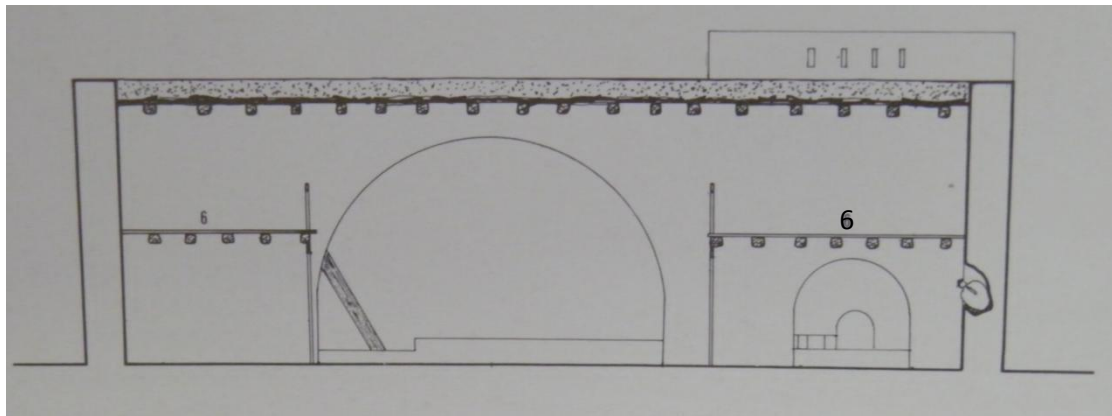
Η μεγάλη έλλειψη ξυλείας και τα πολύ μικρά μήκη των κορμών για το δώμα κάνουν τους Σφακιανούς να κατασκευάζουν τα καντούνια με πολύ μικρό πλάτος, συνήθως 1,40 ως 1,70μ. Ο κεντρικός χώρος, σάλα, κρατιέται συνήθως τετράγωνη. Το ορεινό σπίτι μένει ασοβάτιστο εξωτερικά. Τα λιγοστά ανοίγματα και το πέτρινο γείσωμα του δίνουν έναν έντονα ασκητικό χαρακτήρα. Το πρόχειρο και το προσωρινό τονίζονται εδώ, αποτυπώνοντας στο κτίσμα τη ζωή και την ιστορία του τόπου.

Το καμαρόσπιτο στην εξέλιξή του μένει στενά δεμένο με την πρωταρχική του μορφή και παράδοση. Προστίθεται άλλη μια καμάρα κατά μήκος ή κατά πλάτος, δημιουργώντας τα δικάμαρα σπίτια. Αποκτά μεγαλύτερο ύψος κι οι σοφάδες αποκτούν μεγαλύτερη αυτονομία με ξύλινα χωρίσματα.

Εικόνα 27: Δικάμαρο πλατυμέτωπο σπίτι. 1. Σάλα, 2. Κουζίνα, 3. Ο χώρος για τα άχυρα

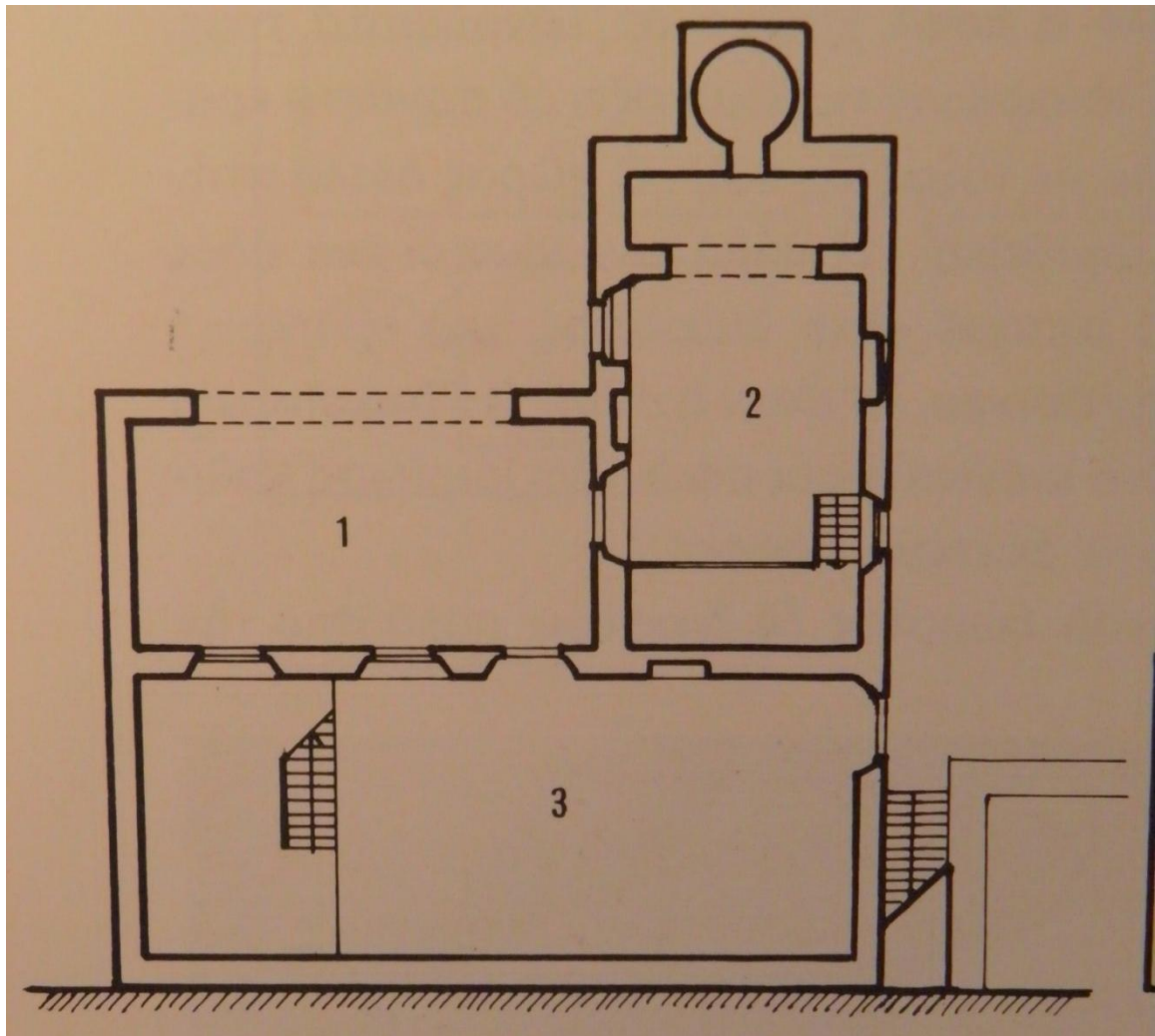
Ακόμα προστίθενται κι άλλα κτίσματα σε σχήμα Γ - το παράσπιτο, το πατητήρι που βγαίνει στην αυλή, ο οξιώστης κ.τ.λ. μέχρι να καταλήξει να γίνει διώροφο.

Εικόνα 27: Τυπικό Σφακιανό καμαρόσπιτο. Το μεγάλο ύψος επιτρέπει και την «καθ' ύψος» διαίρεση του σπιτιού. 1. Σάλα, 2. Κουζίνα, 3. Καμινάδα, 4. Η πεζούλα - καναπές, 5. Μαγαντζές, 6. Σοφάς, 7. Οξωστάρι με κληματαριά

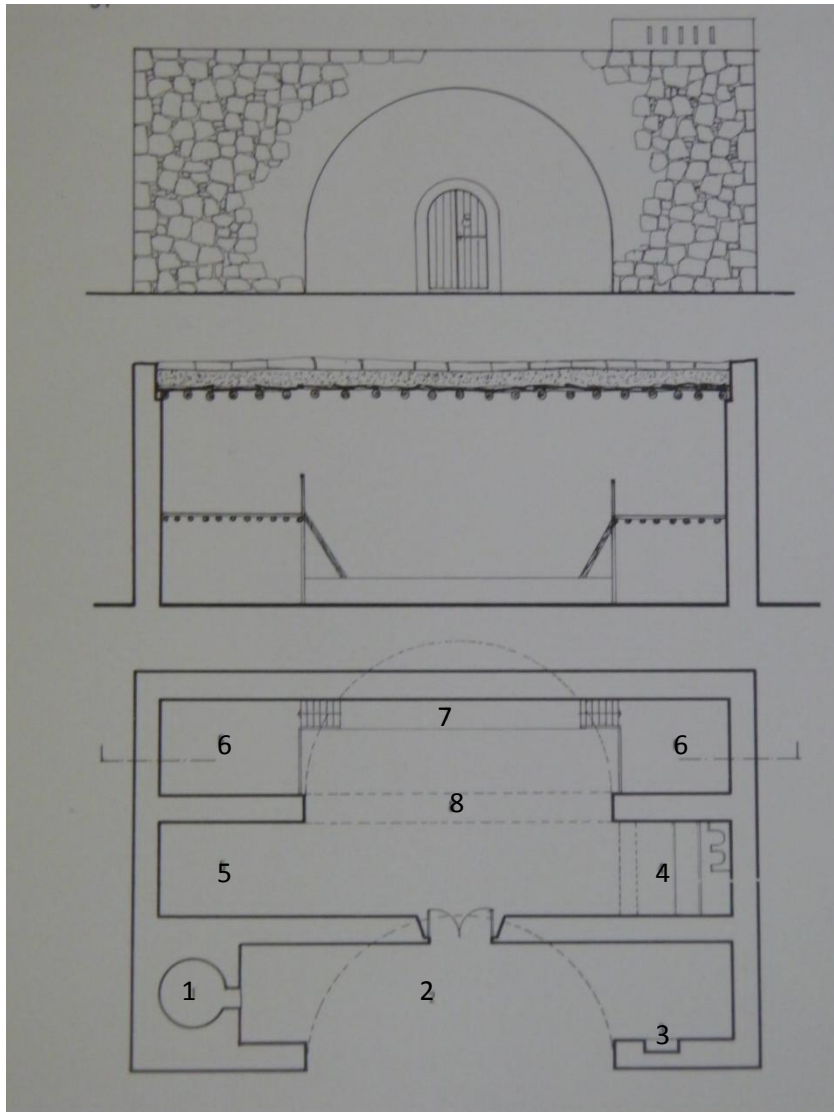
Χαρακτηριστικός είναι ο τύπος του σφακιανού καμαρόσπιτου με μian εξωτερική σκεπαστή αυλή στην είσοδο, την καμάρα. Ο τύπος αυτός του

σπιτιού στην εξέλιξή του μας δίνει το διώροφο μπροσγιαλίτικο σφακιανό καμαρόσπιτο.

Εικόνα 28: Τυπικό Παράδειγμα μπροσγιαλίτικου σπιτιού από τη Χώρα Σφακίων

Ο τύπος αυτός συναντιέται κυρίως στη Χώρα Σφακίων και λίγο στα παραθλάσσια χωριά της επαρχίας αυτής. Η Χώρα Σφακίων, κατά την περίοδο της βενετοκρατίας, υπήρξε έδρα του Βενετσιάνου Προβλεπτή και ονομαζόταν και Εμπρόσγιαλο ή Μπρόσγιαλο από όπου και το όνομα του τύπου αυτού του κρητικού σπιτιού. Η εξέλιξη αυτή του σπιτιού γίνεται για να καλύψει τις ανάγκες της οργανωμένης σχεδόν αστικά ζωής το 18^ο αιώνα, όταν ακμάζει η Χώρα Σφακίων.

*Εικόνα 29: Τυπικό
καμαρόσπιτο με
σκεπαστή αυλή.
1.Φούρνος,
2.Καμάρα,
3.Λαϊνοστάτης,
4.Καμινάδα,
5,Αποθήκη, 6.
6.Σοφάς, 7. Πεζούλα
– Καναπές, 8.Σάλα.*

Στο δεύτερο όροφο, το ανώγι, οδηγεί συνήθως μια εσωτερική σκάλα. Αργότερα προστίθεται εξωτερική επικοινωνία του ορόφου. Ο δεύτερος όροφος δεν καταλαμβάνει όλο το χώρο του ισογείου αλλά αφήνει ελεύθερο το χώρο που κατέχει στο ισόγειο η καμάρα, ή σκεπαστή αυλή. Ο όροφος αποκτά κι αυτός ξύλινα χωρίσματα. Εδώ τα ανοίγματα έχουν γίνει μεγαλύτερα και περισσότερα. Η κατασκευή είναι πιο επιμελημένη. Καλάμια ή σανίδες έχουν αντικαταστήσει τα φιαλώματα στο δώμα. Τα ξύλινα στοιχεία είναι δουλεμένα έντεχνα, τα κουφώματα συνήθως ταμπλαδωτά και τα κάγκελα περιποιημένα. Τα πρέκια των κουφωμάτων είναι συνήθως από κέδρο της Γαύδου, ένα μικρό νησί του Λιβυκού Πελάγους, απέναντι από τη Χώρα Σφακίων. Τα γείσα πάνω από τα κουφώματα είναι από πλάκες ασπριδερές, τύπου Μάλτας, που είναι κι αυτές γαυδιώτικες. Τα σπίτια σοβατισμένα κι ασπρισμένα, ,ε το μπλε ή

καφέ χρώμα στ' ανοίγματα τους, αποκτούν μια πιο χαρούμενη όψη. Παρ' όλα αυτά επικρατεί ακόμα και σ' αυτά τα σπίτια η λιτή μορφή. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το σύνθετο κρητικό σπίτι σε σχήμα Γ με σκεπαστή είσοδο με τόξο. Ο χώρος δίπλα στην είσοδο χρησιμεύει για στάβλος και για αποθήκη. Η αυλή εδώ γίνεται ένα είδος αίθριου. Όταν ο κύριος πυρήνας του σπιτιού είναι διώροφος, μια εξωτερική πέτρινη σκάλα οδηγεί από την αυλή στον όροφο, το ανώι ή οντά. Η επικοινωνία γίνεται κι εσωτερικά με ξύλινη σκάλα. Στο ισόγειο διαμορφώνεται ιδιαίτερο καθιστικό, το πόρτεγο. Ο ύπνος γίνεται στο δεύτερο όροφο.

γ) Η Κατασκευή

Η κατασκευή του δώματος δε διαφέρει πολύ από την κατασκευή δωμαίων σ' άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου. Ο φέρων οργανισμός του δώματος είναι τα δοκάρια, οι τράβες όπως λέγονται και τα μεσοδόκια, που μπαίνουν για να μειώσουν το άνοιγμα των δοκαριών και να ανακουφίσουν την κατασκευή από τα φορτία του δώματος. Τα μεσοδόκια είναι χοντροί κορμοί και στηρίζονται στις ειδικές φωλιές στην εσωτερική πλευρά του τοίχου, τις μεσοδοκιές. Πάνω από τα μεσοδόκια μπαίνουν τα δοκάρια. Είναι χοντρά κλαδιά ή κορμοί διαμέτρου 10 – 20εκ. και μήκους 2,50 – 3,00μ. και τοποθετούνται σε απόσταση 20 – 40εκ. Για να μη σαπίζουν τα δοκάρια και τα μεσοδόκια, καίνε τις άκρες τους μέχρι να καρβουνιάσουν. Τα δοκάρια και μεσοδόκια είναι συνήθως από σκληρό και ακατέργαστο ξύλο, όπως πρίνο ή λιοπρίνι ή ασίλακα. Επάνω από τα δοκάρια μπαίνουν τα φιλώματα ή προφίλια. Είναι σκίζες, ξύλα με διατομή 5- 10εκ. και μήκος που ποικίλλει, που μπαίνουν για να καλύψουν τα κενά των δοκαριών. Πάνω από τις σκίζες στρώνονται τα φουντώματα, που είναι ξεροί θάμνοι, αστύβιδες ή σφάκες. Με τους θάμνους αυτούς προστατεύεται το σπίτι από τα χώματα που θα έπεφταν από το δώμα. Συχνά σε πιο προσεγμένες ή μεταγενέστερες κατασκευές οι σκίζες αντικαθίστανται με κανονικές πλανισμένες σανίδες, καμιά φορά και σχιστόπλακες. Πάνω από τους θάμνους η επιφάνεια που δημιουργείται είναι πολύ ανώμαλη. Για ισοπέδωση αυτής της επιφάνειας στρώνεται το πρώτο χώμα που έχει πάχος 5- 10εκ. και λέγεται πηλορόδωμα. Το χώμα αυτό – κοινό χώμα – στρώνεται τελικά με το μυστρί. Η εργασία αυτή λέγεται

ρόδωμα. Με το χώμα αυτό δίνουν την πρώτη κλίση, το ρέμα, για την απορροή των νερών.

Επάνω από το πηλορόδωμα στρώνεται το επόμενο στρώμα από ειδικό χώμα αργιλικής σύστασης, με θερμομονωτικές και στεγανές ιδιότητες, η λεπίδα ή δωματοχώμα. Το χώμα αυτό στρώνεται σε πάχος 10 – 15 εκ. , κοπανίζεται με ειδικά κόπανα, τα δωματοκόπανα, και κυλιντρίζεται με τον κύλινδρο. Ακολουθεί και αυτή η στρώση το ρέμα για να φύγουν τα νερά. Όλη η κατασκευή του δώματος εγκιβωτίζεται με μια σειρά από αργούς λίθους στέψης, το ματσιπέτι, για να συγκρατούν τα νερά της βροχής, που συγκεντρώνονται στην κουτσουνάρα, υδρορροή συνήθως ξύλινη. Το νερό κυλά σ' ένα φαρδύ λούκι την αναλειχάδα, διαμορφωμένο στο επίχρισμα. Ή σαν πλατιά γλυφή στην πέτρα. Η κατασκευή του δώματος έπρεπε να γίνει χωρίς διακοπή. Έτσι γινόταν συνήθως Κυριακή ή άλλη γιορταστική μέρα, αλλά σε «λίγωση του φεγγαριού για να μη στάζει το δώμα» με τη βοήθεια φίλων και συγγενών.

Για να διατηρηθεί η στεγανότητα του δώματος χρειάζεται συντήρηση κάθε χρόνο. Στο τέλος του καλοκαιριού δωματίζουν, στρώνουν νέα λεπίδα, αφού ξεριζωθούν τα αγριόχορτα που έχουν φυτρώσει. Έτσι το πάχος του χώματος φτάνει πολλές φορές τα 30 - 35 εκ. Κάθε 4 χρόνια αντικαθιστούν ένα μέρος του χώματος με καινούριο. Με την προσθήκη αυτών των νέων χωμάτων, το βάρος του δώματος αυξάνει με αποτέλεσμα τα δοκάρια ή τα μεσοδόκια να σελλώνουν . Τότε τοποθετείται ο ξύλινος στύλος, ο στάτης ή κέντης. Μετά από πολλά χρόνια γίνεται ξερόδωμα, αφαίρεση του χώματος και κατασκευή από την αρχή. Στις νεότερες κατασκευές οι σκίζες αντικαθίστανται από σανίδες ή καλάμια και το πηλορόδωμα από λεπτό στρώμα σκυροδέματος.

Η καμάρα είναι η πιο λεπτοδουλεμένη κατασκευή στο κρητικό καμαρόσπιτο. Κατασκευάζεται από ημίξεστους θολίτες που στο κλειδί έχουν πάχος 20 – 25 εκ. Η κατασκευή τους περιγράφεται παραστατικά από τον τεχνίτη. Την καμάρα την έκαναν πρώτα κάτω στο πάτωμα. Πελεκούσανε τις πέτρες, τις αριθμούσανε και τις σημαδεύανε από τη μια μεριά προς την άλλη μέχρι τη μέση που τη λέγανε κλειδί, ή μεσαία

πέτρα, από την πάνω πλευρά πλατιά και από την κάτω στενή σαν σφήνα. Για να στερεώνεται όσο την έχτιζαν έκαναν με πέτρες και ξύλα το καλούπι της καμάρας που στήριζε τις πέτρες μέχρι να κλειδώσουν στην κορυφή.

Το δάπεδο γινόταν κι αυτό με χώμα ανακατεμένο με βουτσά, την κοπριά των βοδιών. Το χωμάτινο αυτό δάπεδο το περνούσαν με ασβεστοταράτσα, ένα μίγμα από ασβέστη, άμμο και παρτσελώνα. Άλλα δάπεδα σε πιο εξελιγμένες μορφές ήταν βοτσαλωτά ή με σχιστόπλακες. Στα ανώγια τα δάπεδα ήταν ξύλινα.

Το κρητικό σπίτι στην αρχική του μορφή έχει ελάχιστα ανοίγματα, πολύ μικρών διαστάσεων. Τα ανοίγματα πλαισιώνονται με λαξεμένα πέτρινα πλαίσια, τα πελέκια ή ρουκούνια όπως λέγονται. Το υπέρθυρο είναι ευθύγραμμο ή τοξωτό, καμαρωτό. Έχει ύψος περίπου 1,80 μ. Η διαμόρφωση του υπέρθυρου και γενικά όλου του πλαισίου της πόρτας αλλά και των μικρών παραθύρων γίνεται με ιδιαίτερη φροντίδα και προσοχή. Στους πιο εξελιγμένους τύπους σπιτιών βρίσκουμε μεταγραμμένα στοιχεία από τους βενετσιάνικους χρόνους, με βάσεις και επίκρανα στις παραστάδες της πόρτας και με μια προσπάθεια διακόσμησης του υπέρθυρου. Πιο έντονα παρουσιάζεται το φαινόμενο αυτό στις εξώπορτες των αυλών, τις πορτέλλες όπως τις λένε οι Κρητικοί. Η άφθονη κι ευκολοδούλευτη πέτρα των ασβεστολιθικών βουνών της Κρήτης είναι ένα υλικό που προσφέρεται και βοηθάει να συνεχιστούν μέχρι σήμερα αυτές οι κατασκευές.

Οι πόρτες και τα παράθυρα κατασκευάζονται ξύλινα, καρφωτά ή περαστά. Η πόρτα στερεώνεται με τις στρούφιγκες. Το πάνω μέρος της ανοίγει ανεξάρτητα και λέγεται πανωπόρτι. Αυτό δίνει τη δυνατότητα φωτισμού και αερισμού ενώ εμποδίζει τα ζώα να μπαίνουν στο σπίτι. Για να παραμείνει ανοιχτό το πανωπόρτι χρησιμοποιείται ο μπεράτης.

Οι πέτρινοι τοίχοι σοβατίζονται συνήθως μόνο εσωτερικά μ' ένα μίγμα από ασβέστη, παρτσελώνα και τρίχες κασίκας για να δένει ο σοβάς. Μυστρίζονται με τρόπο που ν μένουν επάνω τους οι μικρές αυλακώσεις του μυστριού, δημιουργώντας έτσι μια έντονη πλαστική επιφάνεια με

ποικιλία σχημάτων. Οι εξωτερικοί τοίχοι παραμένουν συνήθως ανεπίχριστοι, κυρίως στα ορεινά καμαρόσπιτα.

Η νομαδική ζωή των κατοικιών των ορεινών κτηνοτροφικών χωριών, αλλά και των γεωργικών τα χαμηλότερα επίπεδα, κάνει δύσκολη τη μεταφορά των επίπλων, που περιορίζονται σε ελάχιστα. Τα βασικά έπιπλα όπως είναι η πεζούλα ή ο σοφάς για τον ύπνο, οι θυρίδες για την τοποθέτηση μικροαντικειμένων, ο λαϊνοστάτης για την τοποθέτηση της στάμνας, χτίζονται μαζί με το σπίτι έτσι ώστε όταν τελειώνει το χτίσιμο του σπιτιού να είναι σχεδόν έτοιμο για χρήση.

Για το φαγητό χρησιμοποιείται ένα χαμηλό ξύλινο στρογγυλό τραπέζι, ο σοφράς, και χαμηλά σκαμνιά ή καρέκλες. Το πιο βασικό από τα έπιπλα του κρητικού σπιτιού, κυρίως του καμαρόσπιτου, είναι ένας μακρύς καναπές που τοποθετείται απέναντι από την είσοδο και δέχεται τους καλεσμένους. Ο αργαλειός, το αργαστήρι όπως λέγεται, είναι απαραίτητος για κάθε σπίτι όπου η νοικοκυρά υφαίνει όλα τα υφαντά που χρειάζεται η οικογένεια.

δ) Το χρώμα

Στους κρητικούς παραδοσιακούς οικισμούς δεν υπήρχε συνήθως χρώμα. Το γκρίζο της πέτρας τους σπιτιού κι του βράχου που ακουμπούσε ταυτιζόταν. Αργότερα το άσπρο του ασβέστη άρχισε να κυριαρχεί. Συναντάμε όμως σήμερα αρκετά συχνά την ώχρα, το γαλάζιο, το τριανταφυλλί κυρίως όμως σε οικισμούς με νεοκλασικά στοιχεία.

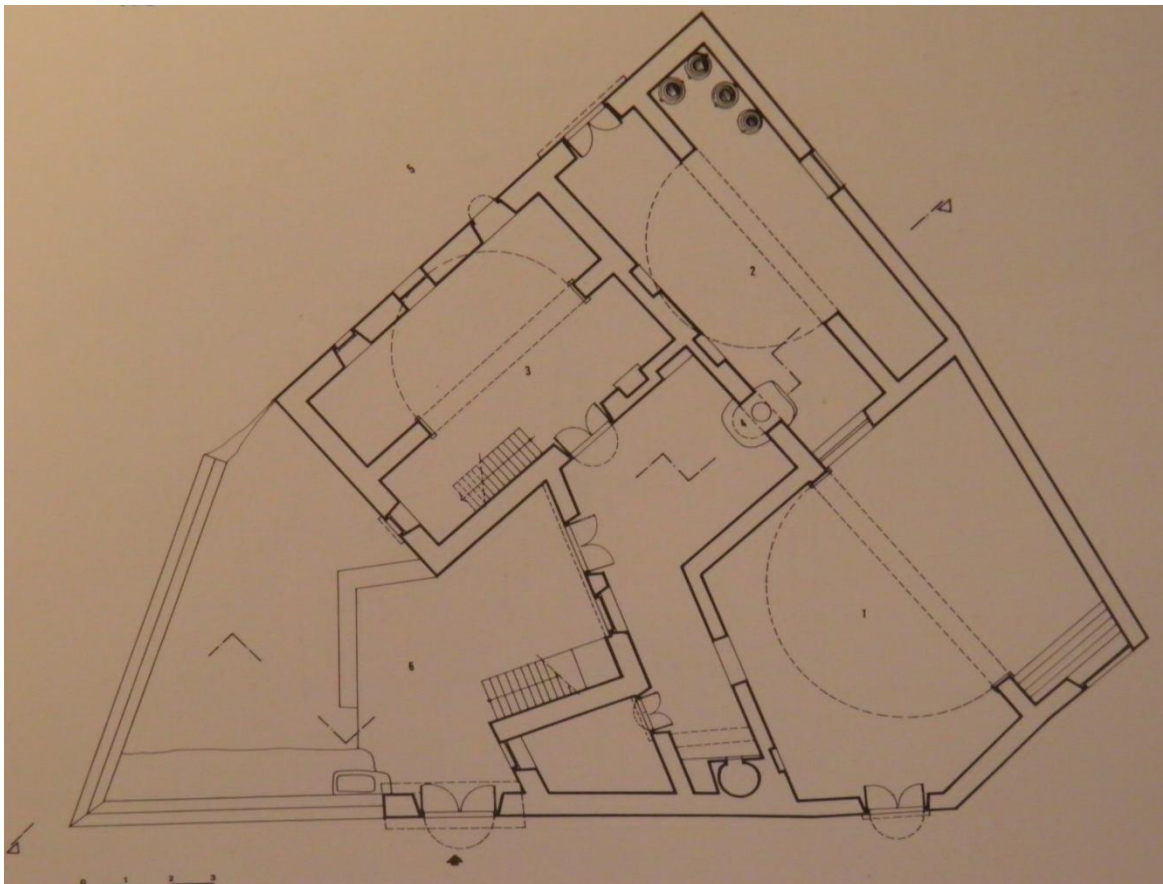
Γ. Το σπίτι με στέγη

Σε ορισμένες περιοχές της Κρήτης, κυρίως στα δυτικά μέρη, η στέγη με κεραμίδια έχει αντικαταστήσει το δώμα. Η ανάγκη της συχνής επισκευής του δώματος και τα προβλήματα που δημιουργούσε στην πάροδο του χρόνου, επέβαλλαν την αντικατάστασή του. Σήμερα η αντικατάσταση γίνεται με πλάκες από οπλισμένο σκυρόδεμα.

Οι στέγες αυτές είναι συνήθως μονόριχτες ή δίριχτες. Τετράριχτες στέγες συναντάμε μόνο στα νεοκλασικά σπίτια, και στα σπίτια με σαχινισί που συναντάμε στα αστικές περιοχές.

Ο τύπος του αγροτικού σπιτιού με στέγη είναι συνήθως διώροφος. Στην πιο απλή μορφή του, στο ισόγειο είναι το πόρτεγο και στον όροφο ο οντάς. Στον οντά, όπως και στους άλλους τύπους του διώροφου κρητικού σπιτιού, γίνεται ο ύπνος. Η επικοινωνία γίνεται εσωτερικά με ξύλινη σκάλα που στον οντά κλείνει συνήθως με καταπακτή. Όταν υπάρχει αυλή, η επικοινωνία του ορόφου γίνεται και με εξωτερική πέτρινη σκάλα.

Ο όροφος καταλαμβάνει ή ολόκληρο το χώρο που καταλαμβάνει το ισόγειο ή ένα τμήμα του. Στη δεύτερη περίπτωση το υπόλοιπο δώμα είναι η βεράντα του οντά που χρησιμεύει για να κοιμούνται στο ύπαιθρο στα ζεστά καλοκαιρινά βράδια ή για να απλώνουν τα σύκα και τις σταφίδες στον ήλιο να στεγνώσουν. Το πόρτεγο όταν έχει μεγάλες διαστάσεις ανήκει σ' έναν από τους τύπους του καμαρόσπιτου. Στην εξέλιξη του σπιτιού, η κουζίνα βγαίνει από το πόρτεγο, γίνεται ένα ανεξάρτητο δωμάτιο στην αυλή, σε παράθεση κατά μήκος του κύριου άξονα του σπιτιού ή σε σχήμα Γ. Αυτό συμβαίνει με τις αποθήκες, τα κελάρια, το πατητήρι, το στάβλο.

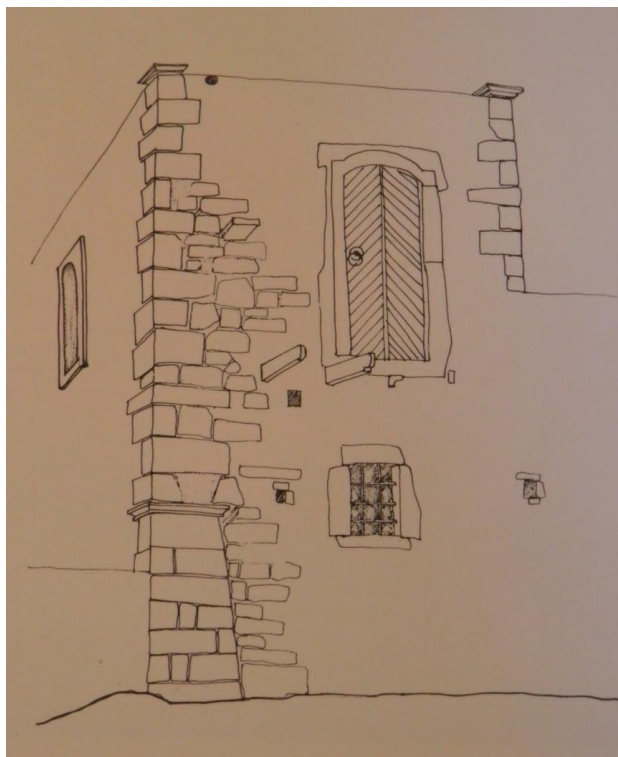
Εικόνα 30: Σπίτι στα Δουλιανά Χανίων. 1. Παλιό ελαιοτριβείο, 2. Αποθήκη, 3. Πόρτεγο, 4. Στέρνα, 5. Κήπος, 6. Αυλή, 7. Ύπνος

Έτσι οι τύποι των σπιτιών με κεκλιμένη στέγη ανήκουν στον πλατυμέτωπο ή στενομέτωπο ορθογώνιο τύπο ή στον τύπο Γ.

Η αυλή κλείνεται συνήθως με ψηλούς μαντρότοιχους και τονισμένη τοξωτή εξώθυρα. Εδώ, όπως και στους άλλους τύπους του κρητικού σπιτιού, υπάρχει η γούρνα για τα ζώα, το πηγάδι, η παρασιτιά, ο φούρνος, η πέργκολα για την κληματαριά, οι πεζούλες.

Η στέγη κατασκευάζεται συνήθως από χοντροπελεκημένα ξύλα από κυπαρίσσι. Στις μονόριχτες στέγες τα δοκάρια φαίνονται συνήθως στο εσωτερικά. Στις δίριχτες κατασκευάζεται ταβάνι από καδρόνια και τάβλες. Οι αρμοί καλύπτονται με πηγάκια. Τα κεραμίδια είναι συνήθως βυζαντινού τύπου και μπαίνουν κολυμπητά.

Στο σύνθετο αυτό τύπο σπιτιού, τ' ανοίγματα έχουν γίνει μεγαλύτερα, πλαισιωμένα πάντοτε με καλοδουλεμένα πέτρινα πλαίσια και πέτρινα γείσα για προφύλαξη από τα νερά της βροχής. Η κατασκευή είναι πιο προσεγμένη και τα τονισμένα πέτρινα πλαίσια των ανοιγμάτων, τα τοξωτά υπέρθυρα, οι λαξεμένοι πωρόλιθοι που τονίζουν τις γωνιές των κτιρίων, θυμίζουν βενετσιάνικα στοιχεία αφομοιωμένα στη λαϊκή αρχιτεκτονική.

Η ενίσχυση συχνά του κάτω μέρους της γωνιάς των κτιρίων, έρχεται να επιβεβαιώσει την επιρροή της λαϊκής αρχιτεκτονικής από τα βενετσιάνικα πρότυπα της Αναγέννησης. Τα στοιχεία αυτά και η ποικιλία των στεγών σε ύψη και κλίσεις και η πολεοδομική δομή, δίνουν τελικά στους οικισμούς αυτούς ένα αναγεννησιακό χρώμα.

Εικόνα 31: Τα βενετσιάνικα στοιχεία μεταγραμμένα στη λαϊκή αρχιτεκτονική

Δ) Οθωμανικές επιρροές

Κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας η δομή των κρητικών πόλεων δεν διαφοροποιείται σημαντικά από εκείνη που είχαν τα αστικά κέντρα κατά την περίοδο την βενετοκρατίας. Οι πόλεις, στις οποίες διαμένουν μεικτοί πληθυσμοί – κάτι που άλλωστε, λίγο ή πολύ, ίσχυε και κατά τη βενετοκρατία- εξακολουθούν να είναι κέντρα διοίκησης, εμπορίου και βιοτεχνίας. Τώρα όμως, και για χρονικό διάστημα ενάμιση περίπου αιώνα μετά την πτώση του Χάνδακα, αν και οι εμπορικές συναλλαγές με τη γηραιά Ήπειρο, κυρίως δε με τη Γαλλία, δεν έχουν σταματήσει, οι κάθε είδους επιδράσεις φτάνουν στις πόλεις της Κρήτης όχι τόσο από τη δυτική Ευρώπη, όσο από τα μεγάλα αστικά κέντρα των παραλίων της Μικράς Ασίας και των Βαλκανίων, από την Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη, τη Θεσσαλονίκη. Στα κέντρα αυτά, όπου κατοικεί και εργάζεται μεγάλος αριθμός Ελλήνων, οργανώνονται εμπορικές «συντροφικές» που διακρίνονται για τον δυναμισμό και τη διεθνή τους δραστηριότητα.

Αλλά στη Μεγαλόνησο τα πράγματα εμφανίζονται πολύ διαφορετικά. Έως και τα μέσα του 19^{ου} αιώνα παρά την ανάπτυξη αστικών επαγγελματιών στις μεγάλες πόλεις, δεν θα ήταν δυνατό να υποστηριχτεί ότι σχηματίστηκε και λειτούργησε ευημερούσα κοινωνία χριστιανών αστών όπως έγινε στην Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη, τη Θεσσαλονίκη. Οι Τούρκοι κυριαρχούν σε όλες τις μορφές της διοικητικής και κοινωνικής οργάνωσης.

Η οικονομική ευμάρεια στις πόλεις της Βαλκανικής και της Μικράς Ασίας οδηγεί στο σχηματισμό και την ανάπτυξη μιας νέας αστικής τάξης η οποία διεκδικεί τη συμμετοχή της στη διοίκηση. Ένα από τα πρώτα επακόλουθα της ανάπτυξης αστικής τάξης είναι η κατασκευή νέων και επιμελημένων κατοικιών : οι νέοι πλούσιοι αστοί εννοούν να κατοικούν πλέον σε σπίτια με τα οποία να προβάλλεται η ευμάρεια και η κοινωνική καταξίωσή τους. Παράλληλα, η κατοικία πρέπει να παρέχει ασφάλεια στον ιδιοκτήτη της, αφού οι καιροί είναι ακόμη εξαιρετικά δύσκολοι. Μια νέα αρχιτεκτονική γλώσσα αρχίζει σταδιακά να σχηματίζεται, η οποία, βεβαίως με τοπικές ιδιομορφίες και

παραλλαγές , γνωρίζει τεράστια διάδοση στον γεωγραφικό χώρο της Μικράς Ασίας και των Βαλκανίων .

Οι πλούσιες κατοικίες αυτής της περιόδου διακρίνονται σε δυο μεγάλες κατηγορίες: στην ύπαιθρο κυριαρχούν τα «πυργόσπιτα» και στις πόλεις τα μεγάλα «κονάκια». Αλλά είτε αρχοντόσπιτα μέσα σε πόλεις με οργανωμένο πολεοδομικό ιστό και εξασφαλισμένη αμυντική κάλυψη, είτε πυργόσπιτα στην ύπαιθρο, τα οικοδομήματα αυτά οπωσδήποτε κτίζονται, μαζί με τα απαραίτητα παράσπιτα και βοηθητικά τους κτίσματα, σε περιμαντρωμένο οικόπεδο. Τα σπίτια έχουν συνήθως δύο ή τρεις ορόφους και στεγάζονται με ξύλινες κεραμοσκεπείς στέγες. Το ισόγειο κατασκευάζεται λιθόκτιστο με κατά διαστήματα μικρά ανοίγματα, που διανοίγονται στην υψηλότερη ζώνη της τοιχοποιίας. Συχνά ενισχύεται για αντισεισμικούς λόγους, με ξυλοδεσιές. Στους ορόφους δεσπόζουν τα «σαχνισιά», είδος κλειστών εξωστών, τα οποία προβάλλουν έξω από το περίγραμμα της κάτοψης του ισογείου στηριζόμενα σε φουρούσια. Οι μη φέροντες τοίχοι των ορόφων κατασκευάζονται ξυλόπηκτοι. Στην εσωτερική διακόσμηση κυρίαρχη θέση παίρνουν οι διάφορες ξυλοκατασκευές: οι ξύλινες ντουλάπες (μουσάντρες), οι φεγγίτες με τα χρωματιστά υαλοστάσια, τα περίτεχνα διακοσμημένα ταβάνια.

α) Το σπίτι με στέγη και σαχνισί

Έτσι την εποχή της Τουρκοκρατίας, και κυρίως το 19^ο αιώνα, εμφανίζεται ένα νέο στοιχείο στο αστικό σπίτι του νησιού. Είναι η προσθήκη ενός κλειστού εξώστη στον όροφο. Ο εξώστης αυτός είναι το ξώστεγο ή ο ηλιακός των βαζαντινών, το σαχνισί που χαρακτηρίζει όλη την αρχιτεκτονική της βαλκανικής χερσονήσου μετά το 18^ο αιώνα.

Τα κιόσκια, όπως λέγονται τα στοιχεία αυτά, τα συναντάμε κυρίως στις πόλεις, μια που οι Τούρκοι κατακτητές έζησαν τον περισσότερο καιρό, και κατά το μεγαλύτερο ποσοστό τους συγκεντρωμένοι σ' αυτές. Κι ακόμα οι ξύλινες αυτές κατασκευές ενισχύονται και επιβάλλονται από την Τουρκική Διοίκηση με τον Αυτοκρατορικό Οικοδομικό Κανονισμό που συντάχθηκε μετά το μεγάλο σεισμό του 1856. Στον κανονισμό αυτό αναφέρεται ακόμα πως για να χτίσει κανείς κιόσκι έπρεπε να καλέσει το

μηχανικό του δήμου κι αυτός θα καθόριζε το πλάτος της προεξοχής, ανάλογα με το πλάτος του δρόμου.

Τα ξύλινα αυτά κιόσκια είναι κυρίως προσθήκες στα παλαιότερα βενετσιάνικα κτίρια, που προεκτείνουν πάνω από το δρόμο τον καλό οντά, το δωμάτιο υποδοχής, που έχει πάρει τη θέση του παλιού πόρτεγου. Τα κιόσκια αυτά κατασκευάζονται με ξύλινους προβόλους που στηρίζονται σε ξύλινες αντηρίδες ή φουρούσια. Η πρόσοψη κατασκευάζεται από τσατμά ή μπαγδάτι που σοβατίζεται ή από ξύλινο πέτσωμα, άλλοτε απλής κατασκευής κι άλλοτε έντεχνα δουλεμένο, με σκαλιστά φουρούσια και καφασωτά παράθυρα. Στα Χανιά και στο Ρέθυμνο συναντάμε συχνά τύπους σπιτιών που η ξύλινη επένδυση δεν περιορίζεται στο κιόσκι αλλά επεκτείνεται και σ' άλλα τμήματα της πρόσοψης του κτιρίου, πολλές φορές σ' ολόκληρο όροφο.

*Εικόνα 32:
Ξύλινο
«σαχνισί» στην
Παλιά Πόλη του
Ρεθύμνου, όπως
σώζεται σήμερα.*

Στο Ρέθυμνο και στα Χανιά στ σπίτια αυτά είναι συνήθως στενομέτωπα. Η επικοινωνία του ορόφου με το ισόγειο γίνεται μ' εξωτερική σκάλα. Το ισόγειο χρησιμεύει πολύ συχνά για μαγαζί. Η πρόσοψή του διαμορφώνεται με μια μεγάλη μαγαζόπορτα, με χαρακτηριστικό ανώφλι σε σχήμα χαμηλωμένου τόξου. Οι παραστάδες και το ανώφλι διαμορφώνονται με λαξευτούς πωρόλιθους.

Τα ανοίγματα στο σπίτι γίνονται περισσότερα, κυρίως στο κίόσκι όπου τα παράθυρα είναι τοποθετημένα εν σειρά, και αυτά κλείνονται με τα απαραίτητα για την εποχή της Τουρκοκρατίας καφασωτά. Τα σπίτια αυτά καλύπτονται με τετράριχτες στέγες.

*Εικόνα 33:
«Σαχνισί»
ιδιαίτερης
μορφολογίας
στην Παλιά Πόλη
του Ρεθύμνου,
όπως σώζεται
σήμερα.*

Στην Κρήτη, η προσπάθεια να μετατραπούν σε κονάκια παλαιά ενετικά οικοδομήματα συναντάται αμέσως μετά την κατάκτηση του νησιού.

Αστικά κτίρια και βίλλες βενετοκρητικών αρχόντων μετατρέπονται σε κονάκια, μικρά ή μεγάλα, δίχως να θίγεται ουσιαστικά η δομή και η τυπολογία των αρχικών κτισμάτων., οι μορφές και οι επιδράσεις τόσο του ενετικού όσο και του τοπικού παραδοσιακού τρόπου δόμησης, αναμειγμένες με στοιχεία της βαλκανικής αρχιτεκτονικής, διατηρούνται και επιβιώνουν ισχυρότατες έως και τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα.

Τυπολογία

Η εξέλιξη του κρητικού σπιτιού, από τον απλό μονόχωρο δωματοσκεπαστό τύπο μέχρι το σύνθετο διώροφο, βγήκε από την ανάγκη για βελτίωση του τρόπου ζωής. Σε πιο ειρηνικές εποχές, το απλό μονόσπιτο, παρ' όλη τη λειτουργικότητά του δεν επαρκεί. Η κουζίνα προστίθεται σαν ιδιαίτερος χώρος στην αυλή, όπως και ο στάβλος. Το ξεχώρισμα του ύπνου γίνεται με την προσθήκη του ορόφου.

Τα βασικά κατασκευαστικά στοιχεία, όπως τα μήκη των ξύλων για την κατασκευή του δώματος ή της μονόρριχτης στέγης, τα ανοίγματα των καμαρών κ.τ.λ. προσδιορίζουν τα βασικά μεγέθη του κρητικού σπιτιού.

Το κρητικό σπίτι, ασκητικό μα και δυναμικό συγχρόνως, αποτέλεσμα των φυσικών και κοινωνικών συνθηκών που το δημιούργησαν, κλείνει μέσα του όλη την ιστορία του νησιού. Είναι η ζωντανή ιστορική μας μνήμη. Η προστασία και διατήρησή του είναι σήμερα επιτακτική ανάγκη.

Ε) Οι Ανεμόμυλοι

α) Η λειτουργία και οι μορφές

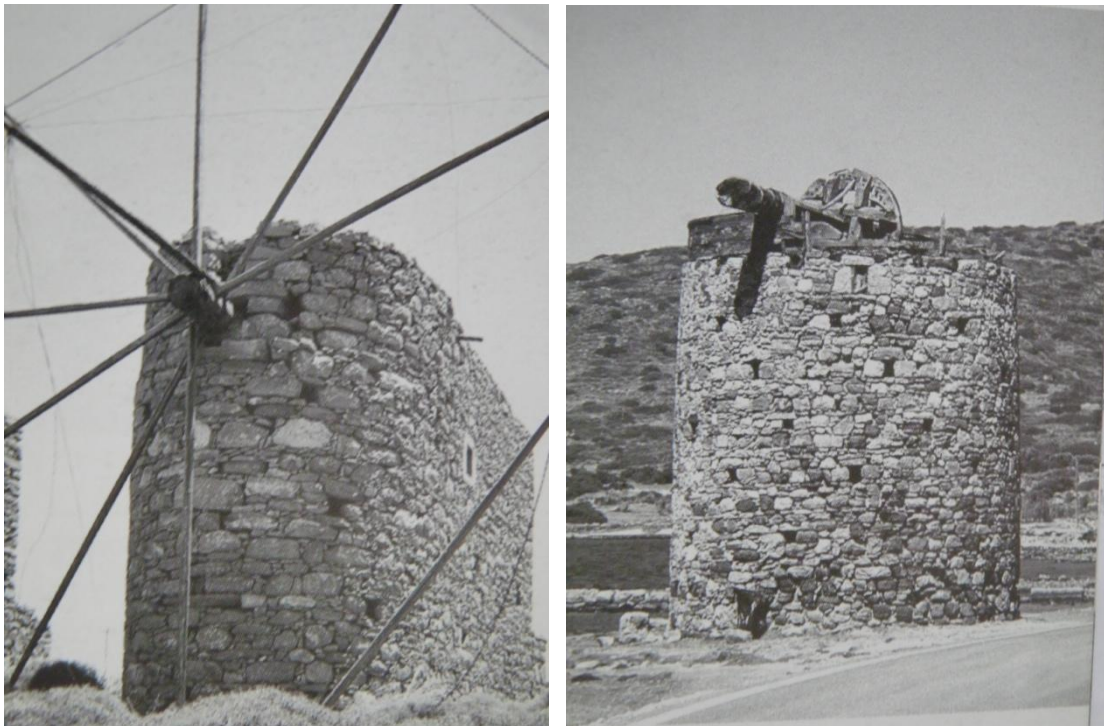
Η κτηριολογική σύνθεση και συνακόλουθα η μορφή των ανεμόμυλων ήταν το ευτυχές και απόλυτα επιτυχημένο αποτέλεσμα που προέκυψε από την τήρηση μιας από τις βασικότερες αρχές της αρχιτεκτονικής: Κατά τον σχεδιασμό κάποιας κατασκευής η λειτουργία πρέπει να προηγείται, και η μορφή να έπεται. Η μορφή λοιπόν πρέπει να καθορίζεται από τη λειτουργία. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, το ζητούμενο ήταν να εξασφαλιστεί τέτοια μορφή στο κτίσμα του ανεμόμυλου, ώστε όχι μόνο να μη δυσκολεύεται αλλά, αντίθετα να υποβοηθείται η δύναμη του ανέμου στο να προκαλέσει την κίνηση ενός μηχανισμού, που θα άλεθε τα σιτηρά.

Τα σιτηρά τα συνέθλιβαν και τα μετέτρεπαν σε αλεύρι μεγάλες και βαριές μύλοπετρες. Για να στραφούν και να υπερνικηθούν οι τριβές που αναπτύσσονταν κατά τη λειτουργία τους, ήταν αναγκαίο να χρησιμοποιηθεί η αιολική δύναμη, που είχε βεβαίως το προσόν να είναι αδιάπνη πηγή ενέργειας, όμως από τη φύση της λειτουργούσε με τρόπο ασυνεχή και ασταθή. Για να αξιοποιείται όμως σε μόνιμη βάση και στον μέγιστο δυνατό βαθμό η αιολική ενέργεια ήταν επιβεβλημένο να εξασφαλίζονται δυο προϋποθέσεις: α) ο μηχανισμός του ανεμόμυλου που δέσμευε τη δύναμη των ανέμων, δηλαδή ο ανεμοτροχός, να είχε τη δυνατότητα να παρακολουθεί κάθε μεταβολή της κίνησής τους και β) το κτίριο του ανεμόμυλου να μη λειτουργεί δυσμενώς ως προς τον προσπίπτοντα σε αυτό άνεμο, να μην ανακλά δηλαδή τον άνεμο προς τον ανεμοτροχό. Αυτό θα εμπόδιζε την ομαλή λειτουργία του και θα μείωνε δραματικά την ισχύ της προσπίπτουσας σε αυτόν δύναμης του αέρα.

Έχοντας λοιπόν γνώση όλων αυτών των προβλημάτων που έπρεπε να υπερνικηθούν, οι λαϊκοί τεχνίτες κατέληξαν να δώσουν στους ανεμόμυλους κυλινδρική ή πεταλόσχημη μορφή. Οι μορφές αυτές καθιερώθηκαν, βεβαίως με παραλλαγές, σε όλο τον ελλαδικό χώρο.

Το κυλινδρικό σχήμα ευνοούσε τη διασπορά του ανακλώμενου ανέμου και επέτρεπε εύκολα τη στροφή σε οριζόντιο επίπεδο του άξονα του

ανεμοτροχού. Ο κυλινδρικός κορμός του ανεμόμυλου, όντας κοίλος εσωτερικά, στέγαζε χώρους κύριας και βοηθητικής χρήσης. Με τον καιρό και με την εμπειρία λύθηκαν και τα επιμέρους προβλήματα που υπήρχαν στους ανεμοτροχούς, δηλαδή στις πρώιμες φτερωτές. Έτσι, η επιλογή σκληρών ξύλων βοήθησε σημαντικά στη μείωση των τριβών. Έγινε σωστή εκτίμηση των διαστάσεων που έπρεπε να έχει η διάμετρος του και ρυθμίστηκε ο τρόπος διευθέτησης της κατεύθυνσης του άξονά του προς την κατεύθυνση του εκάστοτε πνέοντος ανέμου.

Εικόνα 34: Οι δύο τύποι ανεμόμυλων που κατασκευάστηκαν στη Μεγαλόνησο ήταν ο πεταλόσχημος και ο στρογγυλός.

Σημαντικότερη ήταν η επιλογή να δοθεί ελαφρά κλίση στον άξονα της φτερωτής περίπου κατά 12° έως 15° μοίρες ως προς το οριζόντιο επίπεδο, καθώς και η δυνατότητα ρύθμισης της έντασης της προσπίπτουσας σε αυτήν αιολικής ενέργειας, αυτό γινόταν εφικτό με την αύξηση ή την ελάττωση της ωφέλιμης επιφάνειας που είχε, κατά περίπτωση, το κάθε ένα ιστίο (ντριστάρισμα). Τελικώς, ο ανεμοτροχός κατέληξε να έχει διάμετρο από 7,50 έως 8.00 μ. Ο άξονάς του εδραζόταν σε τέτοια θέση, ώστε να απέχει η περιφέρειά του γύρω στα 0,80 έως 1,00 μ. από το έδαφος. Τα πάνινα ιστία του ανεμοτροχού, τα οποία καθιερώθηκαν μόλις κατά τις τελευταίες εκατονταετίες, αφού προηγουμένως αυτά κατασκευάζονταν από άλλο υλικό, ήταν συνήθως 12 ή 10 και σπανίως 8.

β) Οι ιδιομορφίες των κρητικών ανεμόμυλων

Οι ανεμόμυλοι της Κρήτης ανήκαν και στους δύο τύπους ανεμόμυλων: στους στρογγυλούς ή ολόκαιρους και στους πεταλόσχημους ή μονόκαιρους.

1. Ο τύπος του στρογγυλού ανεμόμυλου, που ονομάζεται απίσσης ξετροχάρης, απαντάται σε όλο το νησί. Η κάτοψή του έχει σχήμα κύκλου και ο κορμός του μορφή κολουροκωνικού λιθόδητου πύργου ή σπανιότερα ορθού κυλίνδρου.
2. Ο τύπος του πεταλόσχημου μύλου που ονομάζεται ακόμη μονόκαιρος, μονόπαντος και αξετροχάρης απαντάται επίσης σε όλη την Κρήτη, αλλά ήταν ιδιαίτερα συνηθισμένος στα ανατολικές περιοχές. Η κάτοψή του ήταν πεταλόσχημη με παράλληλες ή ελαφρώς αποκλίνουσες τις μακρές πλευρές.

Ο στρογγυλός ανεμόμυλος

Επειδή οι ανάγκες και οι συνθήκες που επέδρασαν για τη δημιουργία τους δεν διέφεραν ουσιαστικά από εκείνες που υφίστανται στην ευρύτερη περιφέρεια των νησιών του Αιγαίου, οι κρητικοί στρογγυλοί ανεμόμυλοι έχουν πολλές ομοιότητες με τους ανεμόμυλους των Κυκλάδων. Η μορφή τους, κομψή και στιβαρή, χαρακτηρίζεται από το λιθόδητο κτίσμα του πύργου, την κωνική στέγη (κουκούλα) και τον ανεμοτροχό (φτερωτή).

1.1 Το λιθόδητο κτίσμα του πύργου

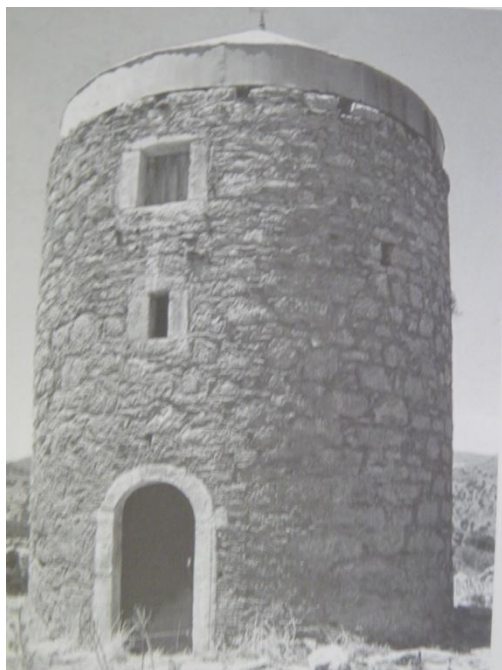
Ήταν ένα λιθόδητο , ισχυρής κατασκευής κτίριο που είχε επί το πλείστον κάτοψη σε σχήμα κύκλου και κολουροκωνικής μορφής κορμό . Βεβαίως , υπάρχουν ανεμόμυλοι στους οποίους παρατηρούνται κάποιες ιδιομορφίες ως προς τις διαστάσεις ή τη μορφή τους αλλά οι περιπτώσεις αυτές είναι ελάχιστες και μεμονωμένες . Οι αποκλίσεις των τοίχων ως προς τον κατακόρυφο άξονα δεν ήταν μεγάλες . ο εσωτερικός χώρος χωριζόταν καθ' ύψος με ξύλινα δάπεδα σε τρία επιμέρους επίπεδα . Στο πρώτο επίπεδο διαμορφωνόταν το ισόγειο, στο δεύτερο το πατάρι και στο τρίτο και τελευταίο, που ήταν ακριβώς κάτω από τη στέγη, υπήρχαν οι μηχανισμοί άλεσης.

Στο εσωτερικό του μύλου λειτουργούσαν χώροι κυρίας και βοηθητικής χρήσης . Στο ισόγειο γινόταν η συναλλαγή με τους πελάτες, η παραλαβή από τον μυλωνά των καρπών και η προσωρινή αποθήκευση τους, η παραμονή των πελατών έως ότου ολοκληρωθεί η άλεση και, τέλος, η παραλαβή του έτοιμου αλευριού από εκείνους . Το ισόγειο χρησιμοποιούσε ο μυλωνάς και για εργαστήριό του , όταν έκανε επισκευαστικές εργασίες σε ορισμένα τμήματα των μηχανισμών του μύλου . Στο πατάρι, που ονομαζόταν μεσακό πάτωμα, δηλαδή στο ζουργιό υπήρχε το σύστημα ρύθμισης της λειτουργίας των μυλοπετρών, η κασέλα με τα εργαλεία του μυλωνά και το κρεβάτι του. Στον όροφο τέλος, χώρος ο οποίος ήταν ο σημαντικότερος όλων και ονομαζόταν επάνω πάτωμα, υπήρχαν οι μηχανισμοί άλεσης . Εκεί ήταν τοποθετημένος ολόκληρος ο μηχανισμός κίνησης αλλά και διακοπής της λειτουργίας του ανεμόμυλου .

Η επικοινωνία μεταξύ των επιπέδων εξασφαλιζόταν με στενή σκάλα, συνήθως πέτρινη, που οδηγούσε από το ισόγειο στο μεσακό πάτωμα από εκεί μια ξύλινη σκάλα οδηγούσε στο επάνω πάτωμα . Ιδιαίτερη προσοχή έπρεπε να δίνεται στην κατασκευή του δαπέδου του τρίτου επιπέδου, αφού αυτό δεχόταν το μεγάλο βάρος από τις μυλόπετρες καθώς και τους κραδασμούς που προέκυπταν από τη λειτουργία τους. Έπρεπε επίσης να ληφθούν υπ' όψη τα βάρη που πρόσθεταν οι μηχανισμοί, οι καρποί, το αλεύρι κτλ.

Οι διαστάσεις του πύργου των στρογγυλών μύλων δεν παρουσιάζουν μεγάλες διαφορές από μύλο σε μύλο. Η εσωτερική διάμετρος της βάσης τους απαντάται συνήθως γύρω στα 3.5 μ. Η εσωτερική διάμετρος της κορυφής ποικίλει, επειδή συνήθως απομειώνεται κλιμακωτά από επίπεδο σε επίπεδο το πάχος της τοιχοποιίας στο εσωτερικό του μύλου.

Το πάχος της τοιχοποιίας είναι αρκετά μεγάλο σε όλους τους ανεμόμυλους. Στη βάση τους συναντάται γύρω στο 1-1.1 μ. ενώ στην κορυφή απαντάται γύρω στα 0.7 μ. Αυτό γίνεται και λόγω της κλιμακωτής του πάχους των τοιχοποιιών το εσωτερικό, αλλά και λόγω της κλίσης της εξωτερικής τοιχοποιίας ως προς τον κατακόρυφο κεντρικό άξονα. Γενικώς οι πλέον συνήθεις διαστάσεις της εξωτερικής διαμέτρου της βάσης κυμαίνονται από 5,5-6.4 μ. Το ύψος του λιθόδητου πύργου του μύλου κυμαινόταν από 5,60 έως 6,00 μ. Σε αυτό το ύψος βρισκόταν και ο οριζόντιος άξονας του ανεμοτροχού (αξόνι) και εκεί εδραζόταν η κωνική ξύλινη στέγη του μύλου, η κουκούλα. Αυστηροί κανόνες αναλογίας που να διέπουν τη σχέση μεταξύ εξωτερικής διαμέτρου και ύψους δεν υφίστανται. Δεν ήταν ασυνήθιστες οι περιπτώσεις υψηλότερων λιθόδημιτων πύργων με μικρότερη εξωτερική διάμετρο ή το αντίστροφο.

Τα ανοίγματα ήταν περιορισμένα σε αριθμό, έχοντας τις απολύτως αναγκαίες διαστάσεις. Στους περισσότερους μύλους η πόρτα εισόδου βρισκόταν στην ανατολική πλευρά, επειδή ο ανατολικός άνεμος δεν έπνεε τόσο συχνά όσο ο βόρειος, ο βορειοδυτικός και ο νότιος. Έτσι, το εμπόδιο αλλά και οι κίνδυνοι στην επικοινωνία που προέκυπταν από τη θέση της πόρτας όταν η φτερωτή λειτουργούσε εμπρός από αυτήν, περιοριζόταν σε λίγες μόνο

Εικόνα 35: Τα ανοίγματα στους ανεμόμυλους ήταν περιορισμένα σε αριθμό και μικρά σε μέγεθος

περιπτώσεις. Τα θυρώματα ήταν κατασκευασμένα από μεγάλα λαξευμένα πελέκια και έφεραν συνήθως οριζόντιο πρέκι προς την εξωτερική πλευρά της κατασκευής . Προς το εσωτερικό, οι πόρτες είχαν, τις περισσότερες φορές, τοξωτά υπέρθυρα. Τα παράθυρα ήταν ένα ή το πολύ δύο , διαμορφωμένα συνήθως στο τρίτο επίπεδο του μύλου . Οι διαστάσεις τους ήταν περιορισμένες και η κατασκευή τους όχι ιδιαίτερα επιμελημένη. Εντός του χώρου του μύλου υπήρχαν επίσης ιδιαίτερες θέσεις στους τοίχους, μικρά ντουλάπια, όπου ο μυλωνάς τοποθετούσε διάφορα αντικείμενα .

Η θεμελίωση του πύργου ήταν επιβεβλημένο να είναι ισχυρή, αφού το κτίσμα δεχόταν μεγάλες κατακόρυφες και πλάγιες φορτίσεις. Η κατασκευή της έπρεπε να γίνει με επιμελημένη δόμηση. Επέλεξαν λοιπόν προσεκτικά σταθερό έδαφος για την έδρασή της . Τα θεμέλια είχαν ως επί το πλείστον μεγαλύτερο πλάτος από τις υπερκείμενες τοιχοποιίες οι οποίες δομούνται από λίθους ημίξεστους ή και αργούς, με στοιχειώδη επεξεργασία των ορατών παρειών. Ήταν πολύ συνηθισμένη η χρήση ανάμεσα στους λίθους σφηνών από μικρές πλακοειδείς πέτρες, τοποθετημένες εγκάρσια στη μάζα της τοιχοποιίας. Οι τοίχοι, λόγω του κολουροκωνικού σχήματος που είχε συνήθως ο κορμός του πύργου προς την εξωτερική πλευρά, και της καθετότητας που είχαν αυτοί προς το εσωτερικό, παρουσίαζαν μεγαλύτερο πλάτος στη βάση κι μικρότερο στην κορυφή. Το συνδετικό υλικό, που το έφτιαχναν συνήθως από λάσπη με νερό και χώμα της περιοχής, ορισμένες φορές ενισχυόταν με ασβέστη, σπανιότατα δε και με αστρακάσβεστο .

1.2 Η στέγη (κουκούλα)

Αφού τελείωνε το κτίσιμο του λιθόδητου πύργου, η κατασκευή των ξύλινων πατωμάτων και της σκάλας, καθώς και η τοποθέτηση του αλεστικού μηχανισμού (μυλόπετρες, αξόνι, ρόδα κ.τ.λ.). άρχιζε η δόμηση της στέγης . Η στέγη είχε κωνικό σχήμα. Κατασκευαζόταν με ξύλινο σκελετό, ο οποίος αποτελείτο από καδρόνια, δηλαδή ξύλινα μικρά δοκάρια. Μετά την τοποθέτηση του σκελετού των καδρονιών, ο αριθμός των οποίων είχε σχέση με το πάχος τους αλλά και το μέγεθός της διαμέτρου του πύργου, επακολουθούσε η τοποθέτηση της επικάλυψης.

Στην κινητή βάση της στέγης, προς την εξωτερική πλευρά, άνοιγαν οι μυλομαραγκοί λοξές φωλιές, σε απόσταση μεταξύ τους έως 0.40 μ. και εκεί προσάρμοζαν τις κάτω άκριες των καδρονιών. Οι επάνω άκριές τους συνέκλιναν προς το κεντρικό σημείο, δηλαδή στην κορυφή του κώνου. Εκεί τα ξύλα, στερεώνονταν στον παπά, ένα ισχυρό, κατακόρυφα τοποθετημένο, κυκλικής διατομής ξύλο. Επάνω σε αυτά τοποθετούσαν το πέτσωμα, που το αποτελούσαν ξύλινες σανίδες. Η επικάλυψη γινόταν παλαιότερα από ψάθες, αργότερα από μεταλλικά φύλλα (τσιγκούς). Στην κορυφή της κουκούλας δέσποζε ο τρουλλίτης ή πετεινός, ένας ξύλινος ή μεταλλικός ανεμοδείκτης.

1.3 Ο ανεμοτροχός (φτερωτή)

Η φτερωτή του μύλου, αποτελείται από τα εξής βασικά τμήματα: το αξόνι με το ξαρτόξυλο, τις αντένες (τα φτερά), τα ξάρτια (ξάρτες), τον κύκλο (γούμενα ή αλυσίδα) και τα ιστία (μυλόπανα). Η περιστροφή της φτερωτής είχε φορά αντίθετη από εκείνη των δεικτών του ρολογιού.

Το αξόνι ήταν ένας επιμήκης, οριζόντιος άξονας από χοντρό ξύλο (πρίνος, ντρυγιάς και σπανιότερα μουνριά). Σε αυτό προσαρμοζόταν στο μεν προεξέχον προς τα έξω τμήμα του η φτερωτή με τις αντένες ή φτερά, στο δε εσωτερικό του τμήμα η ρόδα. Το άκρο του αξονιού, που εξέχει από τον τοίχο του μύλου, στο οποίο προσαρμόζονται τα φτερά, έχει εγκάρσια τομή εξαγωνική, το δε τμήμα στο οποίο προσαρμόζεται η ρόδα έχει εγκάρσια τομή κανονικού τετραγώνου. Το υπόλοιπο, και κυρίως τα μέρη που ακουμπούν σε κατάλληλες υποδοχές, είναι κυλινδρικό, για να μπορεί να στρέφεται ελεύθερα. Στο τμήμα του αξονιού που εξείχε εκτός του μύλου ήταν στερεωμένο το ξαρτόξυλο. Αυτό ήταν ένα επίμηκες ξύλο, επέκταση προς τα έξω του αξονιού. Στο ελεύθερο άκρο του προσδένονταν μεταλλικά σύρματα (οι ξάρτες). Το άλλο άκρο των ξαρτών προσδενόταν ανά ένα, στο ελεύθερο άκρο των φτερών. Χρησίμευε για τη σταθεροποίηση των φτερών.

Οι αντένες ή φτερά ήταν επιμήκη κυλινδρικά ξύλα μήκους περί τα 5,00 μ. Στερεώνονταν ακτινωτά στις φωλιές του αξονιού, έτσι ώστε να βρίσκονται σε διάφορες εγκάρσιες τομές του (εντορμίες) και

οπωσδήποτε όχι στην ίδια θέση. Σε αυτά τοποθετούνται τα ιστία (μυλόπανα). Τα φτερά συνολικά ήταν 8 ή 10 ή 12.

Οι ξάρτες ήταν μεταλλικά χοντρά σύρματα που συνέδεαν το ελεύθερο άκρο κάθε φτερού με το ελεύθερο άκρο του ξαρτόξυλου.

Ο κύκλος ήταν μεταλλική αλυσίδα ή χοντρό μεταλλικό σύρμα ή και χοντρό σχοινί, που συνέδεε μεταξύ τους τα ελεύθερα άκρα των φτερών. Έτσι, στο σύνολό του έπαιρνε τη μορφή περιμέτρου κανονικού οκταγώνου ή δεκαγώνου ή δωδεκαγώνου. Λεγόταν επίσης γούμενα, κυρίως το χοντρό σχοινί, και η αλυσίδα.

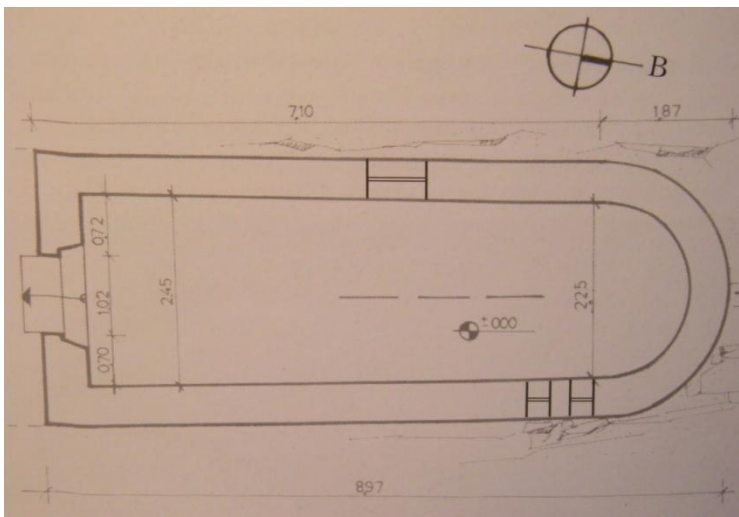
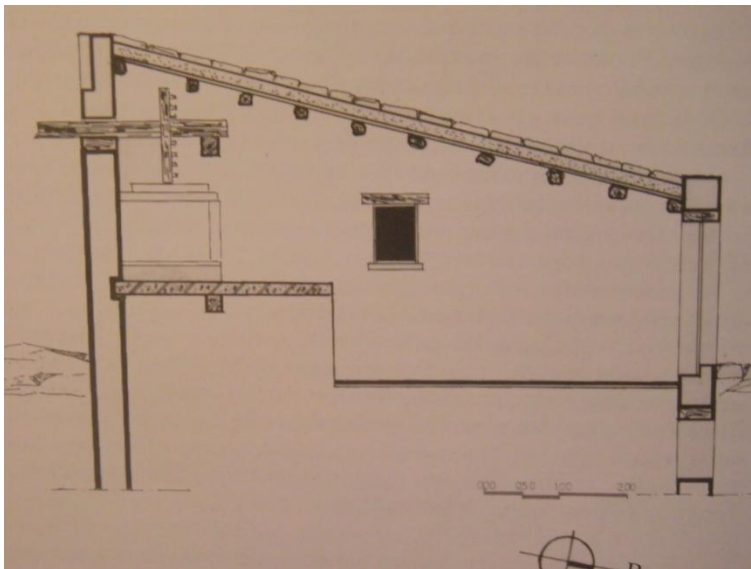
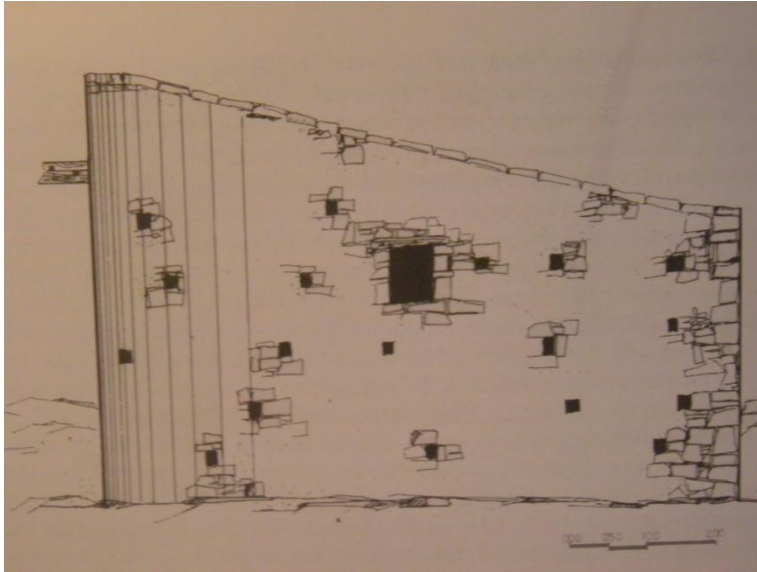
Τα ιστία (μυλόπανα) είχαν τριγωνικό σχήμα. Τα κατασκεύαζαν από γερό και πυκνοϋφασμένο πανί (ρεβεντούκι). Όταν ο μυλωνάς άνοιγε τα μυλόπανα, ψάθωνε ή μόλλερνε τον μύλο, δηλαδή τον έκανε να αρχίσει να κινείται. Αντίθετα, όταν ήθελε να τον σταματήσει τότε μάζωνε τον μύλο, δηλαδή μάζευε (τύλιγε) τα μυλόπανα. Φαίνεται ότι τα μυλόπανα καθιερώθηκαν στην Κρήτη, αλλά και σε όλο το Αιγαίο, κατά τις τρεις ή τέσσερις τελευταίες εκατονταετίες. Προηγουμένως, σύμφωνα με σχέδια και μαρτυρίες περιηγητών, τα πτέρυγα του ανεμοτροχού ήταν ξύλινα ή ψάθινα ή συνδιασμός ξύλινης εσχάρας και πανιού.

Ο Πεταλόσχημος ανεμόμυλος

Ο τύπος του πεταλόσχημου μύλου, ιδιαίτερα συνηθισμένος στις ανατολικές περιοχές της Κρήτης, είχε πεταλόσχημη κάτοψη. Την αποτελούσε ένα ημικυκλικά δομημένο τμήμα και τρεις ευθείες πλευρές, από τις οποίες οι δύο αντικριστές πλευρές ήταν παράλληλες ή ελαφρώς αποκλίνουσες. Το κτίσμα ήταν λιθόδομητο και στεγαζόταν με δώμα, στο οποίο έδιναν κλίση προς την ευθεία, στενή πλευρά, όπου διαμορφωνόταν η θύρα εισόδου. Η είσοδος βρισκόταν σε έναν διαμήκη νοητό άξονα με τη φτερωτή και τον αλεστικό μηχανισμό.

Η ημικυκλική πλευρά του κτίσματος ήταν πάντοτε προσανατολισμένη προς την κατεύθυνση των πνεόντων ανέμων, δηλαδή στην περίπτωση της Μεγαλονήσου συνηθέστατα προς τα βόρεια – βορειοδυτικά. Έτσι,

διευκολυνόταν η ροή του ανέμου, και δεν σχηματίζονταν δυσμενή ρεύματα.

*Εικόνα 36:
Πεταλόσχημος
ανεμόμυλος
στον Νομό
Λασιθίου*

α. Νότια όψη

β. Τομή

γ. Κάτοψη

Οι διαστάσεις δεν παρουσίαζαν μεγάλες διαφορές μεταξύ των διαφόρων κτισμάτων. Το εξωτερικό μήκος τους έφτανε τα 10,00 μ. ενώ το εξωτερικό πλάτος τους συνήθως κυμαινόταν γύρω στα 3,50 έως 4,00μ. και δεν ξεπερνούσε τα 4,50μ. Το πάχος των τοιχοποιιών ήταν 0,80μ. περίπου. Είχαν ένα τουλάχιστον παράθυρο. Γενικώς οι μονόκαιροι ανεμόμυλοι είχαν απλούστερη κτηριακή δομή και απλούστερο σύστημα στον μηχανισμό δέσμευσης και μετάδοσης κίνησης από ότι είχαν οι στρογγυλοί. Στοιχίζαν επομένως λιγότερα χρήματα ενώ διέθεταν στο εσωτερικό τους περισσότερο ωφέλιμο χώρο.

Στους μονόκαιρους μύλους το αξόνι και η φτερωτή ήταν μόνιμα προσανατολισμένοι σε σταθερή θέση. Δεν περιστρέφονταν όπως συνέβαινε στους στρογγυλούς, όπου ολόκληρος ο μηχανισμός ήταν με τέτοιο τρόπο κατασκευασμένος ώστε τα δυο αυτά στοιχεία να μπορούν να παρακολουθήσουν τις αλλαγές των πνεόντων ανέμων. Αυτή ήταν η ουσιώδης διαφορά ανάμεσα στους δύο τύπους ανεμόμυλων. Ανομοιότητες απαντώνται τόσο στο ίδιο το κτίσμα, το οποίο στους μονόκαιρους έχει μόνο δύο στάθμες στο εσωτερικό του, όσο και στους μηχανισμούς μεταφοράς και μετατροπής της κίνησης και άλεσης των καρπών, οι οποίοι στους πετελόσχημους ανεμόμυλους, σε ορισμένα σημεία, έχουν απλούστερη διάταξη. Πάντως οι διαφορές αυτές είναι μικρές.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α

ΠΡΟΣΘΕΤΟ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

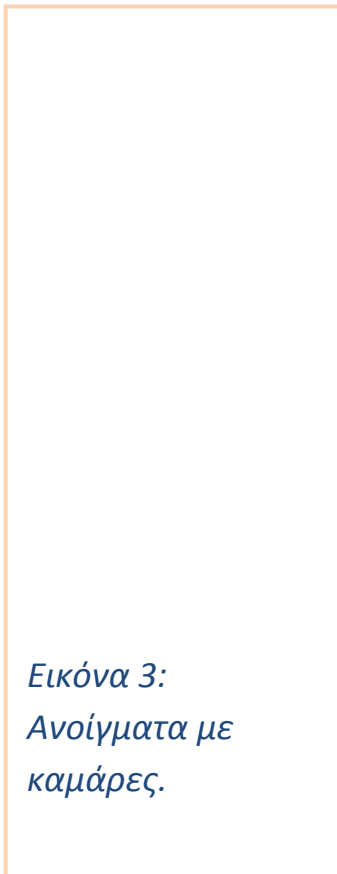
Παλαιά Πόλη Χανίων

Εικόνα 1: Τα Χανιά στα τέλη της δεκαετίας του 1980. Στο αριστερό άκρο της φωτογραφίας διακρίνουμε το Γιαλί Τζαμισί (το τζαμί του γιαλού), το επιφανέστερο τζαμί της πόλης τα χρόνια της Τουρκοκρατίας.

*Εικόνα 2:
Ακόμα και
σήμερα τα
στοιχεία της
ενετικής
αρχιτεκτονικής
είναι εμφανή
στην Παλιά
Πόλη. Πυκνή
δόμηση. Μικρά
και συνεχή
ανοίγματα. Οι
όγκοι
ξεχωρίζουν
από την έντονη
εναλλαγή
χρωμάτων.*

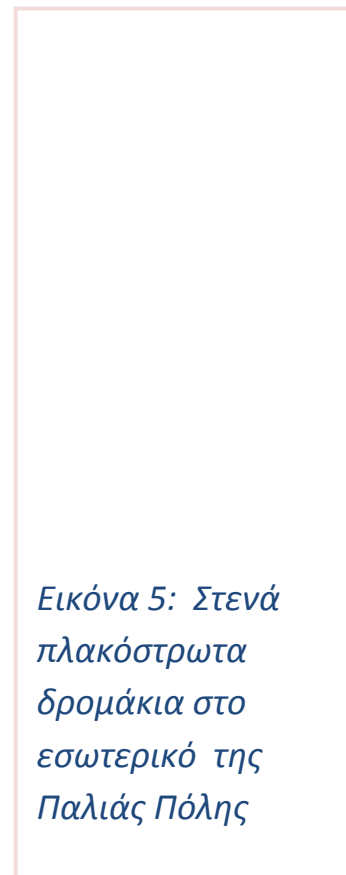
*Εικόνα 3:
Ανοίγματα με
καμάρες.*

Εικόνα 4:
Πυκνή δόμηση.

Πέτρινες
παραστάδες
τονίζουν τα
ανοίγματα.

Εικόνα 5: Στενά
πλακόστρωτα
δρομάκια στο
εσωτερικό της
Παλιάς Πόλης

*Εικόνα 6: Οι
γωνιακοί
πεσσοί είναι
από λαξευμένη
τοιχοποιία.*

*Εικόνα 7: Οι
επιρροές δύο
κατακτητών
Σκαλιστά ενετικά
φουρούσια
διακοσμούν τα
μπαλκόνια, ενώ
στο βάθος
διακρίνεται και
ένα οθωμανικό
«σαχνισί». Οι
επιρροές δύο
διαφορετικών
πολιτισμών, δύο
διαφορετικών
κατακτητών.*

*Εικόνα 8: Το
«Γιαλί
Τζαμισί», όπως
σώζεται
σήμερα.*

*Εικόνα 9:
Σύγχρονη άποψη
του ενετικού
λιμανιού των
Χανίων.*

*Εικόνα 10,11: Τα
ιδιαίτερα
μορφολογικά
στοιχεία της
Κρητικής
Αναγέννησης ήταν η
διαμόρφωση των
θυρωμάτων με
τοξωτό ή
ευθύγραμμο
ανώφλι.*

Εικόνα 12: Ο τονισμός του κεντρικού θυρώματος, της πορτέλλας, ήταν από τα κύρια χαρακτηριστικά της ενετικής αρχιτεκτονικής.

Εικόνα 13: Τα οικόσημα και οι λατινικές επιγραφές έχουν διασωθεί μέχρι σήμερα σε αρκετά κτήρια της Παλιάς Πόλης.

Εικόνα 14: Πόρτα κατασκευασμένη το 1907, δηλαδή κατά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας και μόλις 6 χρόνια πριν την ενσωμάτωση της Κρήτης στην Ελλάδα.

ΓΛΩΣΣΑΡΙ ΟΡΩΝ

A

Αλατσερό : δοχείο από κολοκύθα για το αλάτι

Αναγλυφάδα της κουτσουνάρας : το χείλος του λουκιού που χρησιμεύει για υδρορροή πάνω στον τοίχο

Ανηφοράς : καμινάδα

Ανώγι : επάνω όροφος

Αργαστήρι : αργαλειός

Ασβεστοταράτσα : μίγμα από ασβέστη, άμμο και πορτσελώνα

Αστυβίδες/ Σφάκες : ξερά χόρτα, θάμνοι με αγκάθια

B

Βούργος : οικισμός

Βουτσά : κοπριά των βοδιών

Γ

Γιστέρνα : στέρνα

Δ

Δωματίζω : επισκευάζω με νέο χώμα, λεπίδα, το δώμα

Δωματοκόπανο : ειδικός κόπανος για χτύπημα χώματος στο δώμα

Θ

Θυρίδες : κόγχη, φωλιά στον τοίχο

K

Καλαμωτή : κατασκευή πάνω στην οποία τοποθετούνται τα τυριά

Καλός οντάς : δωμάτιο υποδοχής

Καμάρα : αψίδα, τόξο, θόλος

Κάμαρα(κάμερα) : δωμάτιο

Καμαρόσπιτο : σπίτι που έχει τόξο εσωτερικά για την ελάττωση του ανοίγματος του δώματος

Καμινάδα : κουζίνα

Καντονάδα : γωνιά του δρόμου ή ενός κτιρίου

Καντούνι/κουλτούκι : στενός δρόμος ενός οικισμού, ή κόγχη που διαμορφώνεται από την καμάρα εσωτερικά

Κατώγι : υπόγειο-αποθήκη

Κέντης/στάτης : ξύλινος στύλος, στο εσωτερικό του σπιτιού που βαστάει το μεσοδόκι

Κιόσκι : ο κλειστός ξύλινος εξώστης στον όροφο

Κονάκι : μεγάλο και πλούσιο σπίτι στην Τουρκοκρατούμενη Κρήτη . Σήμερα γενικά το σπίτι

Κοντάδα : μακρύ ξύλο, που διακοσμείται με τα προικιά

Κοντούτο/κουντούτο : ο σωλήνας του νερού ή των αποχετεύσεων

Κορδόνι : ταινία καμπύλης διατομής που εξέχει από τοίχο

Κουτσουνάρα/κουτσουνάρι : η υδρορροή της στέγης, η πηγή του νερού, η βρύση. Σχηματίζεται με δύο αναγλυφάδες στον τοίχο για να τρέχει η βροχή από το δώμα

Κύλιντρας : πέτρα πελεκητή, κυκλικής διατομής, που χρησιμοποιούν στην κατασκευή του δώματος

Λ

Λαϊνοστάτης : θέση, υποδοχή της στάμνας

Λεπίδα/δωματόχωμα : είδος χώματος με υδραυλικές ικανότητες που το χρησιμοποιούν στην τελευταία στρώση του δώματος

Λότζα : στεγασμένη διάβαση

Λοτζέττα : σκεπαστός εξώστης

Μ

Μαγαντζές : η ισόγεια αποθήκη, ο χώρος κάτω από το σοφά

Ματσιπέτι : μικρό στηθαίο

Μεσοδόκι : εγκάρσια δοκός για στήριξη δώματος

Μετζάο : μεσώροφος

Μετόχι : μικρός οικισμός εποχιακής χρήσης

Μιτάτο/κούμος : πρόχειρη κατοικία βοσκού

Μποτζάλε : πηγάδι

Μπουλμές : αποθήκη κάτω από το σοφά

Ξ

Ξερόδωμα : αφαίρεση όλου του παλιού χώματος από το δώμα

Ξώστεγο/ξωσταράκι/οξωσταράκι/οξώστης : σκεπαστή εξωτερική αυλή

Π

Πανωπόρτι : πάνω μέρος πόρτας που ανοίγει ανεξάρτητα από το κάτω

Παράσπιτο : βοηθητικός χώρος πρόσθετος σε σπίτι

Παρασιτιά : εστία

Παρτσελώννα : ποτσουολάνα (ηφαιστειακή γη με υδραυλικές ιδιότητες)

Πελέκι/ρουκάνι : πελεκημένη πέτρα, λαξευτός αψιδόλιθος

Πηλορόδωμα : η πρώτη στρώση χώματος στο δώμα

Πόρτεγο : η κύρια αίθουσα ενός σπιτιού, το δωμάτιο υποδοχής

Πορτέλλα : αυλόπορτα

Προφίλια : τα φιαλώματα

Ρ

Ρέμα : η κλίση του δώματος για την απορροή των νερών

Ρόδωμα : η εργασία για τη στρώση του πρώτου χώματος στο δώμα

Σ

Σελλώνει το μεσοδόκι : λυγίζει το μεσοδόκι

Σκίζες/σχίζες : κλωνιά δένδρων, συνήθως από κουμαριές, για την κατασκευή του δώματος

Σμέλουγκας : είδος χώματος, ανακατεμένο με ασβέστη και νερό. Κάνει κονίαμα με υδρομονωτικές ιδιότητες για εξωτερικά επιχρίσματα

Σοφάς : υπερυψωμένο ξύλινο πατάρι για τον ύπνο

Σπάλα : τα δυο μέρη του σπιτιού, μπρός και πίσω, που δημιουργούνται από την καμάρα

Σπασοπίθαρο : σπασμένο πιθάρι ως απόληξη καμινάδας

Σταμναγκάθι : κλείνουν με αυτό το στόμιο της στάμνας

Στρούφιγγα : μεντεσές για το κρέμασμα φύλλου της πόρτας

Τ

Τράβα : το μεγάλο ξύλινο δοκάρι

Τσατμάς/μπογδάτι : ελαφρό ξύλινο χώρισμα

Φ

Φιαλώματα : οι σκίζες και τα ξύλα που μπαίνουν στο δώμα για να καλύψουν τα κενά των δοκαριών

Φουρούσια : δίλοβα παράθυρα

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Μανούσακας Μανώλης, « ΧΑΝΙΑ, Η ΠΑΛΙΑ ΠΟΛΗ ΣΤΟ ΠΕΡΑΣΜΑ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ», Εκδόσεις Μπανούση – Μ. Μπαρμπέρη
- Μπουντούρη Ειρήνη – Μανουσάκης Γιώργης, «ΚΡΗΤΗ , ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΠΕΝΑΚΗ – ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ», Εκδόσεις Θυμέλη / Μπανούση
- Τζομπανάκη Χρυσούλα, «Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ», ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΩΝ ΝΕΟΤΕΡΩΝ ΧΡΟΝΩΝ, Τόμος Α2, Έκδοση Χρυσούλα Τζομπανάκη Οκτώβριος 2007
- Διδώνη – Μποζινέκη Παρασκευή, «ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ», Τόμος 3 (Δωδεκάνησα - Κρήτη), Εκδοτικός Οίκος ΜΕΛΙΣΣΑ
- GIUSEPPE GEROLA, « ΒΕΝΕΤΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ (ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ), Μετάφραση: Στέργιος Γ. Σπανάκης, Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, ΚΡΗΤΗ 1993
- GAETANO PASSARELLI, «CRETA, TR BISANZIO E VENEZIA», Jaca BOOK
- T.A.B. SPRATT «ΤΑΞΙΔΙΑ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΤΟΥ 1850», Μετάφραση: Μαρία Ψιλάκη, Τόμος Β, Εκδόσεις ΚΑΡΜΑΝΩΡ 2007
- Αποστολάκης Σταμάτης, «ΓΝΩΡΙΣΕΤΕ ΤΟ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΣΕΛΙΝΟ», Εκδότης: Δήμος Ανατολικού Σελίνου
- Δετοράκης Θεοχαρής , « Η ΕΠΑΡΧΙΑ ΣΕΛΙΝΟΥ. Σύντομη Ιστορική Επισκόπηση», Πανεπιστήμιο των Ορέων, Παλαιόχωρα, 7.5.2011
- Σ. Λογιάδου – Πλάτωνος, «ΚΡΗΤΗ», Εκδόσεις Δ. & Ι. ΜΑΘΙΟΥΛΑΚΗ, 1985
- Γαία Χανίων – Αένιος Ωδή – Εκδόσεις ΟΙΤΥΛΟ
- ΚΡΗΤΗ, ΠΕΡΗΦΑΝΗ ΟΜΟΡΦΙΑ, Εκδόσεις ΤΟΠΙΟ